

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΑΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

† Heinrich Rickert Τακτ. Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg.—
Ernst Hoffman τέως Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg.—Erich
Frank.—Guido Calogero, τακτ. Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Pisa.—
Ραφ. Δήμου, Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Harvard τῶν Ἑν. Πολ. τῆς
Ἀμερικής.—Κ. Τριανταφυλλόπουλος Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν
Ἀθηνῶν.—August Faust Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Breslau.—Μιχ.
Τσαμαδός.—Franz Boehm έκτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg.—
Κωνσταντῖνος Τσάτσος Καθ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.—Ἰωάν. Θεο-
δωρακόπουλος Καθηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.—Θεμ. Τσάτσος ὑφηγ.
Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ: Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ

ΨΑΡΩΝ 41

1940

Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Υ Π Ο

ΓΡΑΦΕΙΑ ΔΗΜΟΥ

§ 1. Εἰς τὴν μελέτην αὐτὴν θὰ ὑποστηρίξω ὅτι ἔχομεν ἀνάγκην τῆς ἐννοίας τῆς ἐλευθερίας, ἅψ' ἐνὸς μὲν διὰ τὴν πείραν ποὺ λαμβάνομεν περὶ τῆς ἐπιλογῆς καὶ ἅψ' ἑτέρου πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ καταστοῦν ἔγκυροι αἱ πρακτικαὶ μᾶς κρίσεις· ἅρα δὲ ἀποσαφηνίσω τὸ νόημα τῆς ἐλευθερίας, θὰ ὑποστηρίξω τὴν ἄποψιν ὅτι ἡ παραδοχὴ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελεῖ μέρος οἰασδήποτε ὑγιοῦς φιλοσοφίας.

α) Ἡ πείρα τῆς ἐπιλογῆς.—Ἡ ἐλευθερία εἶνε στοιχεῖον τὸ ὁποῖον ἀποκαλύπτεται ὅταν ἀντιλαμβάνομαι ὅτι ὁ ἑαυτός μου ἐκλέγει, ἀποφασίζει, ἐνεργεῖ καὶ ποὺ ὁμοιάζει πρὸς τὴν σχέσιν τοῦ «μεταξὺ» ποὺ ἀποκαλύπτεται ὅταν λαμβάνω συνείδησιν τοῦ πεδίου τῆς ἀντιλήψεώς μου. Εἶνε ἄξιον σημειώσεως ὅτι ἡ ἐλευθερία δὲν ἀποκαλύπτεται μόνον εἰς τὴν ἡθικὴν πείραν, ἀλλὰ εἶνε πράγματι προγενεστέρων αὐτῆς. Εἶνε βεβαίως δυνατὸν νὰ νοηθῆ ἄνθρωπος ποὺ νὰ μὴ ἔχη τὸ αἴσθημα τοῦ δικαίου καὶ τοῦ ἀδίκου, ἢ ποὺ νὰ ἀποφασίξῃ περὶ τοῦ τι θὰ πράξῃ καὶ νὰ λησμονῆ συγχρόνως τελείως τὸ τι ὤφειλε νὰ πράξῃ.

Ὁμοίως εἶνε δυνατὸν ὅταν θὰ λαμβάνει τὴν ἀπόφασίν του νὰ ἔχη συνείδησιν ὅτι εἶνε ἐλεύθερος, διότι ἡ ἀπόφασις τοῦ νὰ ἀναγνωρίξῃ ἡθικὰς ἀρχὰς ἢ ἡ ἀπόφασις τοῦ νὰ παραγνωρίξῃ ἢ νὰ ἀγνοῆ αὐτὰς εἶνε καθ' ἑαυτὴν μία ἐλευθέρων ἐπιλογῆ. Μὲ μίαν λέξιν, ἡ ἐλευθερία εἶνε συστατικὸν στοιχεῖον τῆς ἀνθρωπίνης ἐπιλογῆς, τῆς ἠθικῆς τοιαύτης ἢ οἰασδήποτε ἄλλης.

β) Αἱ πρακτικαὶ κρίσεις.—Θεωρῶ τὸν ἑαυτόν μου—καὶ ἡ κοινωνία ἐν γένει μὲ θεωρεῖ—ὑπεύθυνον διὰ κάθε ἐλευθέρων μου ἐπιλογῆν. Ὑπάρχει ἓνα σύνολον τρόπων συμπεριφορᾶς καὶ κρίσεων, τὸ ὁποῖον, μὲ τὸ νὰ ἀποδίδῃ εὐθύνην εἰς τὸ ἄτομον διὰ τὰς πράξεις του, τὸ ἀνα-

γνωρίζει, ἐμμέσως, ὡς ἐλεύθερον· τὸ σύνολον δὲ τοῦτο ἀποτελεῖ μέρος ἐκείνου, τὸ ὁποῖον εἶνε δυνατόν νὰ ἀποκαλέσωμεν τὴν ἀποψιν τοῦ κοινοῦ νοῦ ὡς πρὸς τὴν συμπεριφορὰν τοῦ ἀνθρώπου. Μία τοιαύτη ἀποψις τοῦ κοινοῦ νοῦ δὲν ἀποτελεῖ κατ' ἀνάγκην ἓνα πόρισμα ποῦ νὰ ἔχη συναχθῆ ἀπὸ τὴν ἀνθρωπίνην πείραν, καὶ θὰ πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς στοιχεῖον πρόσθετον εἰς ἐκείνην. Ὁ κοινὸς νοῦς, εἴτε κατ' ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον—τὴν ὑπαρξιν καὶ τὴν φύσιν του—εἴτε κατ' ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀνθρωπίνην συμπεριφορὰν, εἶνε βέβαια δυνατόν νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα σύνολον πρωταρχικῶν κρίσεων, πρωταρχικῶν ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι δὲν τὰς πορίζομεθα δι' ἀναλύσεως ἀπὸ τὴν πείραν, καὶ οὔτε καὶ τὰς συνάγομεν ἀπὸ οἰονδήποτε ἄλλο σύνολον προτάσεων. Οὕτω ἐννοούμενος, ὁ κοινὸς νοῦς ἀσφαλῶς ἔχει σημασίαν διὰ τὴν κατασκευὴν μιᾶς καταλλήλου φιλοσοφικῆς θεωρίας περὶ τοῦ πραγματικοῦ.

Τὰς κρίσεις τοῦ κοινοῦ νοῦ ποῦ ἀφοροῦν τὴν συμπεριφορὰν τοῦ ἀνθρώπου θὰ τὰς ὀνομάσω πρακτικὰς κρίσεις, θὰ τὰς διαιρέσω δὲ εἰς ἠθικὰς καὶ μὴ-ἠθικὰς κρίσεις. Τώρα θὰ ἐξετάσω τὸ τί ἐξυπακούουν αἱ ἠθικαὶ κρίσεις. Ἀφοῦ ἔκαμα τὴν ἐπιλογὴν μου δυνατόν νὰ συγχαρῶ τὸν ἑαυτόν μου, ἢ δυνατόν νὰ ἔχω τύψεις συνειδήσεως διὰ τὴν ἀπόφασίν μου. Ἡ, δυνατόν οἱ φίλοι μου καὶ τὸ κοινὸν νὰ μὲ μεμφθοῦν ἢ νὰ μὲ ἐπαινέσουν· ἢ ἐτυμηγορία των θὰ εἶνε: «εὖγε, δοῦλε πιστὲ καὶ ἀγαθέ», ἢ ἀντιστρόφως, «κακῶς ἐπραξες, ἀπιστε δοῦλε». Κρίνομαι ὡς ἄξιος ἐπαίνου ἢ ἄξιος μομφῆς ἐπειδὴ ὅλοι προῦποθέτουν ὅτι ἡ ἐπιλογὴ μου ἔγινε ἐλευθέρως. Ἄς θεωρήσωμεν ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ «δέον» εἶνε συστατικὸν στοιχεῖον τῶν ἠθικῶν κρίσεων. Ἐγὼ κρίνω, ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἑαυτόν μου, ὅτι ὄφειλον νὰ ἐνεργήσω οὕτω καὶ οὕτω· σεῖς κρίνετε, ἐν σχέσει πρὸς ἐμέ, ὅτι δὲν ὄφειλον νὰ ἐνεργήσω οὕτω καὶ οὕτω. Ἡ κρίσις ὅτι ὁ Α ὄφειλε νὰ πράξῃ τὸ Β εἶνε σύνθετος κρίσις, καὶ σημαίνει ὅτι τὸ Β εἶνε ὀρθὸν καὶ ὅτι ὁ Α εἶνε ἐλεύθερος νὰ τὸ ἐκλέξῃ.

§ 2. Μετὰ τὰ ἀνωτέρω θὰ προβῶμεν εἰς τὴν διευκρίνισιν τοῦ περιεχομένου τῆς πείρας τῆς ἐπιλογῆς καὶ τῶν ὅσων ἐξυπακούουν αἱ πρακτικαὶ κρίσεις. Εἶνε ὅμως ἀνάγκη νὰ κάμωμεν δύο προκαταρκτικὰς παρατηρήσεις. Κατὰ πρῶτον λόγον: ἡ ἀρχὴ ὅτι ὅλοι αἱ ἀνθρώπινοι

πράξεις εἶνε ἐλεύθεραι εἶνε παρὰ πολὺ εὐρεῖα· εἶνε δυνατόν νὰ ὑπάρχουν πράξεις αἱ ὅποια δὲν εἶνε ἐλεύθεραι. Θὰ περιορίσωμεν λοιπὸν τὴν πρότασίν μας καὶ θὰ εἴπωμεν «τινὲς ἀνθρώπιναι πράξεις εἶνε ἐλεύθεραι». Δεύτερον : ἡ ἐλευθερία εἶν ἐιδιότης τῆς ἀποφάσεως καὶ ὄχι τῆς ἐνεργείας· ἡ τῆς ἐνεργείας ἐστὶ ὅσον αὕτη εἶνε ἀποτέλεσμα μίας ἐλευθέρου ἀποφάσεως. Ἡ χρονικὴ στιγμή τῆς ἐλευθερίας εἶνε ἡ στιγμή κατὰ τὴν ὁποίαν λαμβάνω τὴν ἀπόφασιν ὡς πρὸς τὸ τί θὰ πράξω ἢ πῶς θὰ διακείμεαι. Ἡ ἐλευθερία ἀνήκει ὄχι εἰς τὴν ἔξωτερικὴν, περιφερειακὴν, δημοσίαν συμπεριφορὰν, ἀλλ' εἰς τὴν ἐσωτερικὴν σειρὰν τῶν συμβεβηκότων καὶ προηγουμένων τῆς ἐνεργείας, καὶ κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ ἀνθρώπινον ὄν ἐξετάζει διαφόρους δυνατοὺς τρόπους ἐνεργείας (ἢ ἔστω καὶ ἓνα μόνον τρόπον) καὶ κατόπιν τούτου ἀποφασίζει. Κατὰ ταῦτα, ἡ ἐπιλογή, καὶ ὄχι ἡ ἐνέργεια εἶνε ἐλεύθερα. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιλογή ἐπίσης εἶνε ἐνέργεια· διὰ τοῦτο, ἐν ταῖς ἐπομένοις, ὡσάκις ὁ ὄρος ἐνέργεια (ἢ συμπεριφορὰ) χρησιμοποιεῖται ὡς ὑποκείμενον διὰ τὸ κατηγορούμενον : ἐλεύθερα, θὰ ἀναφέρεται συνήθως εἰς τὸ εἶδος ἐκεῖνο τῆς ἐνεργείας καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἐπιλογήν.

Ἡ ἐννοια τῆς ἐλευθερίας περιλαμβάνει δύο στοιχεῖα : τὴν ἐννοιαν τῆς αἰτιότητος, καὶ τὴν ἐννοιαν τῆς φυσικῆς δυνατότητος. α) Ἡ κρίσις, ὅτι ὁ Α εἶνε ὑπύθυνος διὰ τὰς πράξεις του καὶ ἀμέσως διὰ τὰς ἐπιλογάς του, ἔχει κύρος ἐὰν εἶνε ἀλήθεια ὅτι ὁ Α εἶνε αἰτία· ἡ κρίσις περὶ εὐθύνης ἀποδίδει εἰς τὸν Α ὅτι εἶνε ἐνεργὸς παράγων. Τὴν ἐννοιαν τῆς αἰτιότητος χρησιμοποιῶ ἐδῶ ὑπὸ τὴν συνήθη τῆς σημασίας, ὅπως ὅταν λέγομεν : «Ἐγὼ τὸ ἔκαμα», ἢ «αὐτὸς τὸ ἔκαμε». Ἐχω συνείδησιν ὅτι ἡ πράξις μου εἶνε ἰδική μου, καὶ ὅτι προέρχεται ἀπὸ ἐμέ. Ἐὰν δὲ σὰς μέμφομαι διὰ τὰς πράξεις σας, ἐννοῶ ἀναμφιβόλως ὅτι αἱ πράξεις αὐταὶ πρέπει νὰ ἀποδοθῶν εἰς σὰς ὡς τὸν ἐνεργὸν παράγοντα. Ἡ ἐννοια τῆς νομικῆς εὐθύνης διὰ τὰ ἐγκλήματα δὲν στέκεται ἐνόσω δὲν τίθεται ὡς προϋπόθεσις ὅτι ὁ ἀνθρώπος εἶνε αἰτία τῶν πράξεών του.

β) Τὸ ἄλλο στοιχεῖον τῆς ἐλευθερίας εἶνε ἡ δυνατότης. Ὅταν λέγω ὅτι ὁ Α ἔπρεπε νὰ κάμῃ τὸ Β, ἐννοῶ ὅτι ὁ Α εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ κάμῃ ἢ νὰ μὴ κάμῃ τὸ Β. Ὅταν, κατόπιν σκέψεως, ὁ Α ἐκλέγῃ τὸ Β, ὁ Α ἔχει συνείδησιν ὅτι τοῦ ἦτο δυνατόν νὰ ἐκλέξῃ τὸ Γ. Ἡ ἐκλογή

εἶνε μία ἐπιλογή μεταξύ φυσικῶν δυνατοτήτων. Ἐνα μέλλον συμβεβηκὸς B τὸ ἀποκαλῶ φυσικὴν δυνατότητα, ὡςάκις μὲ τὰς δεδομένας παρούσας καὶ παρωχημένας συνθήκας A, τὸ B δὲν εἶνε ἀναγκαῖον. Εἶνε βέβαιον ὅτι ἡ προϋπόθεσις τῆς φυσικῆς δυνατότητος περιλαμβάνεται εἰς τὴν ἠθικὴν κρίσιν· μὲ μέμφεσαι δι' ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ἔκαμα ἐπειδὴ, δεδομένου ὅτι εἶμαι ὅποιος εἶμαι, μοῦ ἦτο δυνατόν νὰ ἐνεργήσω διαφοροτρόπως.

Τὴν ἔννοιαν τῆς φυσικῆς δυνατότητος νομίζομεν ὅτι εὐλόγως μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ ἀντιπαραθέσωμεν πρὸς τὴν Ἀριστοτελικὴν ἔννοιαν τοῦ δυνάμει. Ἄς λάβωμεν τὸν ἄνθρωπον τὸν γνωστὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα Σωκράτης· ἡμεῖς θὰ εἴπωμεν ὅτι ὁ Σωκράτης δυνατόν νὰ καθήσῃ ἢ νὰ μὴ καθήσῃ εἰς τὸ προσεχὲς μέλλον. Ὁ Ἀριστοτέλης θὰ ὑπεστήριζεν ὅτι ὁ Σωκράτης (ἡ οὐσία) περιέχει ἐντὸς ἑαυτῆς τὰς ἀντιθέτους δυναμικότητας τοῦ νὰ καθήσῃ ἢ νὰ μὴ καθήσῃ. Ὁ Ἀριστοτέλης ὅμως θὰ ὑπεστήριζεν ἐπίσης ὅτι εἰάν ἦσαν καθωρισμένοι ὅλοι οἱ ὄροι—εἰς τὸ σύμπαν καθὼς ἐπίσης καὶ εἰς τὸν Σωκράτην—τότε μόνον μία ἐκ τῶν δυνατῶν λύσεων θὰ ἦτο δυνατὴ. Ἐν συνόψει, λέγων ὅτι τὸ νὰ καθήσῃ καὶ τὸ νὰ μὴ καθήσῃ εἶνε δυναμικότητες τοῦ Σωκράτους, ὁ Ἀριστοτέλης ἐννοεῖ ὅτι δὲν εἶνε ἀναγκαῖαι ὡς ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ Σωκράτους· δὲν ἐννοεῖ ὅτι δὲν εἶνε ἀναγκαῖαι μόλις ὡς οἱ λοιποὶ παράγοντες, πρὸς τῇ ἐννοίᾳ τοῦ Σωκράτους, θὰ εἶνε δεδομένοι. Μὲ τὴν ἔκφρασιν «φυσικὴ δυνατότης» ἐγὼ ἐννοῶ τὴν ἀπουσίαν τῆς ἀναγκαιότητος ἅμα ὅλοι οἱ ὄροι εἶνε δεδομένοι. Ἄν ὑποθέσωμεν ὅτι ἐξέλεξα τὴν δυνατὴν ἐνέργειαν B, τότε δεδομένου τοῦ ἑαυτοῦ μου καὶ τῆς φύσεώς μου, καὶ δεδομένου καὶ ὁλοκλήρου τοῦ σύμπαντος, πάλιν ἐπιλογή τῆς ἐνεργείας B δὲν θὰ εἶνε ἀναγκαῖα.¹⁾

Ἐὰν συνενώσωμεν τὰ δύο συστατικὰ στοιχεῖα τῆς ἐλευθερίας εἰς μίαν πρότασιν, ἡμποροῦμεν νὰ καταλήξωμεν εἰς τὸ ὅτι ἡ φράσις «ὁ A ἐξέλεξε τὸ B ἐλευθέρως», σημαίνει ὅτι ὁ A εἶνε ἡ αἰτία τοῦ B, καὶ

1) Προφανῶς ἡ ἔννοια τῆς ἀναγκαιότητος (καὶ τῆς ἀπουσίας της) ποὺ χρησιμοποιοῦμεν εἰς τὴν μελέτην αὐτήν, εἶνε ἔννοια ἀναφορικὴ. Οὕτω, τὸ X εἶνε—ἢ δὲν εἶνε—ἀναγκαῖον διὰ τὸ Ψ. Ὄταν ὁμιλῶ περὶ τῆς ἀπουσίας πάσης ἀναγκαιότητος διὰ τὸ Ψ, ἀπολύτως, ἐννοῶ ὅτι τὸ X δὲν εἶνε ἀναγκαῖον ἀναφορικῶς πρὸς ὅλας τὰς πραγματικότητας τοῦ σύμπαντος.

ὅτι τὸ Β, δεδομένης τῆς ὅλης καταστάσεως, δὲν περιλαμβάνεται κατ' ἀνάγκην εἰς τὸ Α. Εἶνε δυστύχημα ὅτι εἰς τὴν συνήθη μας χρῆσιν ἡ λέξις ἐλευθερία φέρει ἐνώπιόν μας μόνον τὸ ἐν ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα, τούτέστι τὸ στοιχεῖον τῆς ἀπουσίας τῆς ἀναγκαιότητος. Εἰς τὴν προκειμένην μου μελέτην ἡ λέξις ἐλευθερία ἔχει ἓνα θετικὸν καὶ ἓνα ἀρνητικὸν νόημα, τούτ. ε. ὅτι ἡ ἐπιλογή δὲν ἦτο ἀναγκαία, καὶ ὅτι ἡ ἐπιλογή ἐγένετο ἐκ τῶν ἐνεργῶν ἀτομον (ὑπὸ τὴν ἀνω μνημονευθεῖσαν ἐννοίαν τοῦ «αὐτὸς τὸ ἔκαμε»). Προχωροῦντες θὰ εὗρωμεν ὅτι, αἱ διάφοροι ἐκ παραδόσεως θεωρίαι περὶ ἐλευθερίας ἀστοχοῦν γενικῶς, διότι λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν τῶν εἴτε τὸ ἐν εἴτε τὸ ἄλλο ἐκ τῶν συστατικῶν στοιχείων τῆς ἐλευθερίας, ποτὲ ὅμως καὶ τὰ δύο.

§ 3. Ἦθιν ὅμως προχωρήσωμεν πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ποῦ ὑπεδείξαμεν, θὰ προσπαθῆσω νὰ θέσω ἐκπυδῶν μερικὰ φροβερά ἐμπόδια ποῦ εὗρισκονται εἰς τὸν δρόμον μας. Διὰ τὴν νὰ λάβωμεν τὸν κόπον νὰ ἀναλύσωμεν τὴν ἐννοίαν τῆς ἐλευθερίας ἀφοῦ ὅλα εἶνε προκαθορισμένα; Ὅσον δ' ἀφορᾷ ἐκεῖνα ποῦ ἐθεωρήσαμεν ὡς βάσεις τῆς ἐννοίας—τὴν πείραν τῆς ἐπιλογῆς καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν πρακτικῶν κρίσεων—διὰ τὴν νὰ τὰς λάβωμεν κατ' ἀρχὴν ὑπὸ σοβαρὰν ἐποψιν; Ἄς δώσωμεν τὸν λόγον εἰς τὸν Σπινόζα, ἓνα ἀπὸ τοὺς κυριωτέρους ὑπερασπιστὰς τῆς θεωρίας αὐτῆς. «Τὸ βρέφος πιστεύει ὅτι ἐνεργεῖ ἐντελῶς ἐλευθέρως ὅταν ἀναζητεῖ τὸ μητρικὸν στῆθος· τὸ θυμωμένο παιδί πιστεύει ὅτι ἡ θέλησίς του εἶνε ἐλευθέρως ὅταν ζητεῖ ἐκδίκησιν· ὁ δειλὸς ἀνθρώπος νομίζει ὅτι μὲ ἐλευθέρως θέλησιν τρέπεται εἰς φυγὴν· ὁ μέθυστος πιστεύει ὅτι εἶχεν ἐλευθέρως τὴν διάθεσιν τῶν πνευματικῶν του δυνάμεων ὅταν ἔλεγε λόγια τὰ ὅποια νηφάλως θὰ ἐπροτίμα νὰ μὴ εἶχεν ἐκστομίσει. Οὕτω ὁ παρὰ φρον, ὁ φλύαρος, τὸ παιδί καὶ ἄλλοι τοῦ αὐτοῦ εἴδους, ὅλοι πιστεύουν ὅτι ἦσαν τελείως κύριοι τῶν διανοητικῶν των δυνάμεων, ἐνῶ εἰς τὴν πραγματικότητά δὲν ἔχουν καμμίαν δύνάμιν νὰ ἐμποδίσουν τὴν ὁρμὴν ποῦ αἰσθάνονται νὰ ὁμιλήσουν· εἰς τὸν τρόπον ὅσπερ, τὸσον ἡ πείρα ὅσον καὶ τὸ λογικὸν μᾶς διδάσκουν σαφῶς, ὅτι οἱ ἀνθρώποι πιστεύουν ὅτι εἶνε ἐλεύθεροι ἀπλῶς καὶ μόνον διότι ἔχουν συνείδησιν τῶν προθέσεων των, ἀγνοοῦν ὅμως τὰ αἷτια ὑπὸ τῶν ὁποίων αὐτὰ καθορίζονται» (Ἡθικά, Μέρος II Πρωτ. II, Σχόλιον). Ἡ λεγομένη πείρα τῆς ἐλευθερίας κατὰ τὴν ἐπιλογὴν

εἶνε μία αὐταπάτη. Αἱ πράξεις μας εἶνε ἀναγκαῖαι συνέπειαι ὄχι μόνον τῆς ἰδικῆς μας ἀτομικῆς ἰδιοσυγκρασίας, ἀλλὰ καὶ τῆς φύσεως ἐν γένει· ἢ μᾶλλον, ὁ χαρακτήρ μας εἶνε καθωρισμένος ὑπὸ τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων. Φθάνομεν εἰς τὸ κατώφλιον τῆς ὑπάρξεως εἰς τὸ τέλος μίας μακροῦς παγκοσμίου διαδικασίας καί, μὴ ἔχοντες ἀντίληψιν τῆς προελεύσεως καὶ ἀπαρχῆς τῆς ὑπάρξεώς μας, ἔχομεν τὸ πεπλανημένον συναίσθημα ὅτι ὁ καθένας ἀπὸ ἡμᾶς εἶνε κύριος τῆς τύχης του. Φαντασθῆτε, λέγει ὁ Σπινόζα, ἕνα λίθον ποῦ ἕνας ἀνθρώπος τὸν ἔρριπεν ὑψηλά· φαντασθῆτε ἐπὶ πλεόν ὅτι ὁ λίθος αὐτός, τὴν στιγμὴν ποῦ φθάνει εἰς τὸ ἀνώτατον σημεῖον τῆς τροχιάς του, λαμβάνει συνείδησιν τοῦ ἑαυτοῦ του. Εἶνε φυσικὸν ὁ λίθος αὐτός νὰ θεωρήσῃ τὸν ἑαυτὸν του ἐλεύθερον, διότι θὰ ἀγνοεῖ τὰς δυνάμεις αἱ ὁποῖαι τὸν ἔξεσφενδόνισαν, καὶ διὰ τοῦτο θὰ συγχαρῆ τὸν ἑαυτὸν του διότι κατώρθωσε νὰ φθάσῃ τόσον ὑψηλά. Ἔτσι καὶ ἡμεῖς τὰ ἀνθρώπινα ὄντια δὲν εἴμεθα παρὰ πράγματα ποῦ τὸ χέρι τῆς φύσεως ἔρριπεν εἰς τὸ κενὸν τῆς ζωῆς, καὶ ἀπατῶμεν τοὺς ἑαυτοὺς μας μὲ τὴν σκέψιν ὅτι ἡ θέλησίς μας διαγράφει τὴν τροχίαν τῆς ζωῆς μας.

Πλὴν τούτου ὁ Σπινόζα ἀρνεῖται οἷονδὴποτε κῦρος εἰς τὰς ἠθικὰς κατηγορίας. Ἡ κρίσις «ὄφειλον νὰ πράξω τὸ Α» δὲν ἔχει κανένα νόημα, διότι θὰ κάμω ἢ κείνο ποῦ θὰ κάμω. Ὁ Σπινόζα ἐκφράζει τὰς ἀπόψεις τοῦ ὀρθολογισμοῦ, αἱ δὲ γνώμαι του εὐρίσκουν τὴν ἠχώ των εἰς τὴν ἐπιστήμην, ἡ ὁποία ἐπιμένει ὅτι καίθε συμβεβηκὸς εἶνε καθωρισμένον ὑπὸ τῶν προηγουμένων του. (Αὐτή, τοῦλάχιστον, εἶνε ἡ ἀποψις τῆς κλασικῆς ἐπιστήμης). Βεβαίως ὁ ὀρθολογισμὸς, ὁ φιλοσοφικὸς ἢ ὁ ἐπιστημονικὸς, δυνατὸν νὰ εἶνε μία ὀρθὴ θεωρία, δὲν πρέπει ὅμως νὰ τοῦ ἐπιτραπῆ νὰ κλείσῃ εὐθύς ἐξ ἀρχῆς τὴν θύραν εἰς τὰ πορίσματα τῶν ἠθικῶν κρίσεων. Ἡ ἀρχὴ ὅτι καίθε πράγμα εἶνε καθωρισμένον, ὅτι ὅλα ὅσα ἔγιναν, συνέβησαν κατ' ἀνάγκην, ὅτι καίθε τι ποῦ δὲν συνέβη εἶνε ἀδύνατον, μὲ μίαν λέξιν ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀληθινὴ δυνατότης—ὅλα αὐτά, ὅπως εἶνε φανερόν ἐξ αὐτῆς τῆς γενικότητός των, δὲν ἀποτελοῦν συμπεράσματα ἐκ τῆς πείρας, ἀλλ' εἶνε προλήψεις τῆς πείρας. Ὅλα ἀνήκουν εἰς τὴν κατηγορίαν ἐκείνην τῶν κρίσεων τὰς ὁποίας ἀπεκαλέσαμεν πρωταρχικάς. Καὶ ἐνῶ, ἀφ' ἐνός, εὐχριστῶς θὰ παραδεχθῶμεν τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ ὀρθολογισμοῦ ὅτι ἡ ἐλευθερία

εἶνε αἴτημα, θὰ ἐπιμείνωμεν, ἀφ' ἑτέρου, ὅτι καὶ ἡ ἀναγκαιότης εἶνε ἐπίσης αἴτημα. Ἐὰν δὲ τὸ πρῶγμα ἔχει οὕτω, δὲν ὑπάρχει καμμία δικαιολογία διὰ νὰ ζητήσωμεν νὰ ἀπορριφθῇ τὸ αἴτημα τῆς ἐλευθερίας μόνον καὶ μόνον διότι δὲν εἶνε σύμφωνον πρὸς τὸ αἴτημα τῆς ἀναγκαιότητος. Ἄς ἐνοηθῶμεν ὅτι ὁ Καντ ὑπεστήριξεν ἀκριβῶς τὴν ἀντίθετον πρὸς τὸν Σπινόζα ἀποψιν· ἐνῶ δὲ ὁ Σπινόζα ἐλάμβανεν ὡς βίαιον ὅτι τὸ ὀρθολογιστικὸν αἴτημα εἶνε πρῶτον καὶ κατόπιν τούτου προέβλεπεν εἰς τὴν βίαιον τῶν ἠθικῶν κρίσεων ἐν ἀναφορᾷ πρὸς αὐτό, ὁ Καντ ὑπεστήριξεν ὅτι αἱ ἠθικαὶ κατηγορίαι προηγούνται καὶ οὕτω κατέληγεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι αἱ κατηγορίαι τοῦ νοῦ ἔχουν ἐφαρμογὴν μόνον ἐπὶ τῶν φαινομένων, ὅτι εἶνε σχετικαὶ πρὸς τὸ γινώσκον ὑποκείμενον καὶ ὅτι στεροῦνται ὄντολογικοῦ κύρους. Ἐν συνάφῃ, εἰς τὸν προτίθετα κανεῖς νὰ λάβῃ ὡς βάσιν αἰτήματα, θὰ εἶνε ἐξ ἴσου ὀρθὸν εἰς ἀρχίσει ἀπὸ τὰ ἠθικὰ ἢ ἀπὸ τὰ ὀρθολογιστικὰ αἰτήματα.

Τὸ πρόβλημα θὰ εἶνε δυνατόν νὰ διατυπωθῇ ὡς ἑξῆς. Δύο εἶνε τὰ πεδία τοῦ κοινοῦ νοῦ: τὸ ἓν εἶνε τὸ πεδίον τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ τῆς ἐπιστήμης, καὶ ἀσχολεῖται πρωτίστως μὲ ἀντικείμενα καὶ τὸ ὅποιον ἐν τοῖς μετέπειτα θὰ τὸ ὀνομάσωμεν τὸ πεδίον τοῦ θεωρητικοῦ λόγου· τὸ δεύτερον πεδίον εἶνε τὸ τοῦ πρακτικοῦ κοινοῦ νοῦ (τοῦ κοινοῦ νοῦ τῆς πράξεως) καὶ ἀσχολεῖται μὲ τὰ ὑποκείμενα, τὰ πρόσωπα, τὰς σχέσεις καὶ τὰς πράξεις των καὶ τὸ ὅποιον θὰ ὀνομάσωμεν ἐν τοῖς ἐπομένοις τὸ πεδίον τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ πεδία αὐτὰ ἀποτελεῖται ὁμοίως ἀπὸ δύο ἐπίπεδα: τὸ ἓν εἶνε τὸ ἐπίπεδον τῆς πείρας καὶ τὸ ἄλλο εἶνε τὸ τῶν αἰτημάτων. Θὰ εἴπωμεν ὅτι τὰ δύο ἐπίπεδα — τῆς πείρας καὶ τῶν αἰτημάτων — εἰς ἓνα ἕκαστον ἐκ τῶν δύο πεδίων, ἀποτελοῦν τὸ σύνολον τῶν πεποιθήσεων εἰς τὸν κύκλον αὐτόν. Αἱ πεποιθήσεις τοῦ πρακτικοῦ λόγου περιλαμβάνουν τὴν βίωσιν τῆς ἐλευθερίας, καὶ τὰ αἰτήματα ποὺ ἀφοροῦν τὴν μορφήν, τὸν ἔπαινον, τὴν εὐθύνην καὶ τὸ δέον. Αἱ πεποιθήσεις τοῦ θεωρητικοῦ λόγου περιλαμβάνουν τὰς παρατηρήσεις ποὺ ἀφοροῦν τὰ φαινόμενα μαζί μὲ τὰ αἰτήματα τὰ σχετικὰ πρὸς τὸν καθοριστικισμόν, τοὺς νόμους τῆς φύσεως, καθὼς καὶ ἄλλα αἰτήματα τὰ ὅποια δὲν εἶνε ἀνάγκη νὰ ἀναφερωμεν εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν. Εἶνε ἀνάγκη νὰ σημειωθῇ ὅτι

καὶ τὰ δύο πεδία περικλείουν ἓνα παράγοντα ὑποθετικὸν—μίαν ὁμάδα δηλ. πρωταρχικῶν κρίσεων καὶ θεμελιωδῶν ἐννοιῶν αἱ ὁποῖαι πρόκειται νὰ χρησιμεύουν διὰ νὰ ἐρμηνευθοῦν αἱ διάφοροι κατηγορίαι τῶν δεδομένων ποὺ ἀνήκουν εἰς ἓνα ἕκαστον ἐξ αὐτῶν. Εἶνε βέβαιον, ἐπίσης, ὅτι ὑπάρχει ἐπικοινωνία μεταξὺ τῶν δύο πεδίων, καθὼς καὶ μεταξὺ τῶν δύο ἐπιπέδων ἑνὸς ἕκαστου ἐκ τῶν πεδίων. Τὰ αἰτήματα καθορίζουν τὴν πείραν, καὶ ἡ πείρα τροποποιεῖ τὰ αἰτήματα.

Ὁ κοινὸς νοῦς, τόσον ὑπὸ τὴν ἀρχικὴν του ὅσον καὶ ὑπὸ τὴν ἀνεπτυγμένην του μορφήν, εἶνε πολὺπλοκος· ἀποτελεῖται ἀπὸ πολυάριθμα πεδία· ἐπιστημονικά, θεωρητικά, πρακτικά, θρησκευτικά, αἰσθητικά. Ἐπίσης, ὁ κοινὸς νοῦς ἀναπτύσσεται· ἡ δὲ ἀνάπτυξις συνίσταται εἰς τὸ ὅτι ἓνα ἕκαστον ἐκ τῶν πεδίων καθ' ἑαυτὸ μεταβάλλεται, καὶ ἐπεὶ πλέον εἰς τὸ ὅτι ἡ μεταξὺ τῶν πεδίων τούτων σχέσις ἀλλοιοῦται. Οὕτω, κατὰ διαφόρους ἐποχάς, τὸ ἓν ἢ τὸ ἄλλο ἐκ τῶν πεδίων ἀποκτῶν κυρίαρχον θέσιν ἔναντι τῶν λοιπῶν. Ἔχομεν ρεύματα καὶ συρμούς εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς σκέψεως. Εἰς ὠρισμένας ἐποχάς, ἰδίᾳ κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Μεσαίωνος, αἱ θρησκευτικαὶ παραδόσεις κατεῖχον τὴν πρωτεύουσαν θέσιν ἔναντι τῶν ἄλλων παραδόσεων· ἡ σημερινή μας ἐποχὴ ἔχει ὡς χαρακτηριστικὸν τὴν κυριαρχίαν τῆς ἐπιστημονικῆς νοοτροπίας· ἔχομεν τὴν τάσιν νὰ ἐλέγχωμεν ὅλας τὰς ἄλλας πεποιθήσεις μας ἐξετάζοντες εἰς εἶνε σύμφωνοι πρὸς τὰς ἐπιστημονικάς μας πεποιθήσεις. Μὲ μίαν λέξιν, θεωροῦμεν τὰς πρώτας ὡς ῥευστὰ δεδομένα ἐνῶ, ἀφ' ἑτέρου, θεωροῦμεν τὰς ἐπιστημονικάς πεποιθήσεις ὡς στερεὰ δεδομένα. Εἶνε ἀπαραίτητον νὰ κατανοήσωμεν ὅτι τὸ τοιοῦτον δὲν εἶνε παρὰ μία μὸδα, καὶ ὅτι εἶνε καθῆκον τοῦ φιλοσόφου νὰ ἀνυψοῦται ὑπερῶν τῶν συρμῶν, νὰ ὑποβάλλῃ εἰς κριτικὴν τοὺς συγχρόνους δογματισμούς, νὰ ἀρνηθῆται εἰς ἓνα αἶτημα τὴν ἀπαίτησιν νὰ παίξῃ τὸν ῥόλον βεβαίας προϋποθέσεως, καὶ νὰ ἐξετάξῃ τὸν κοινὸν νοῦν ἐν τῷ συνόλῳ του.

Ὁ ἐπιστήμων ζητεῖ παγκόσμιον κῦρος· θεωρεῖ ὡς στοιχεῖα δεδομένα ποὺ νὰ ἔχουν σπουδαιότητα διὰ τὴν κατασκευὴν θεωριῶν μόνον ἐκεῖνας ἐκ τῶν ἐντυπώσεων τῶν αἰσθήσεων, αἱ ὁποῖαι εἶνε προσιταὶ εἰς ὅλα τὰ πνεύματα ὑπὸ συνθήκας δεκτικῆς καθορισμοῦ καὶ βασιάνου· κατὰ ταῦτα ἀποκλείει ἐκ τοῦ κύκλου τοῦ ἐνδιαφέροντός του τὰ ὄνειρα καὶ τὰ δημιουργήματα τῆς φαντασίας. Τὴν πραγματικότητα τὴν δοῦναι

ὡς τὴν κατηγορίαν ἐκείνην τῶν βιώσεων αἱ ὁποῖαι εἶνε δι-ὑποκειμενικά. Ὁ ἐπιστήμων ζητεῖ σαφήνειαν, θεωρεῖ ὅτι νόημα ἔχουν μόνον ἐκεῖνα αἱ ἔννοιαι εἰς τὰς ὁποίας ἔχει δώσει τὸν χαρακτηρισμόν: «πραγματικὴ» πείρα, ἢ, ἴσως, ἐκεῖνα αἱ ὁποῖαι εἶνε δυνατόν νὰ περιγραφῶν λειτουργικῶς. Ὅσον ἀφορᾷ τὰς θεωρίας, ὁ ἐπιστήμων ἀπαιτεῖ νὰ ἔχουν τὴν ἱκανότητα νὰ προλέγουν τὸ μέλλον, νὰ ἐξηγοῦν τὸ δεδομένον, καὶ νὰ εἶνε ἀπλάϊ (ἢ, κατὰ τὴν γραφικὴν ἔκφρασιν, νὰ εἶνε σὰν τὸ ξυρῖμα τοῦ Οὐραίου). Αἱ ἀπαιτήσεις ὅμως αὗται τῆς γενικότητος, τῆς σαφηγείας, τῆς ἱκανότητος νὰ προλέγουν τὸ μέλλον καὶ τῆς ἀπλότητος δὲν εἶνε τίποτε ἄλλο παρὰ κανόνες τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου, κανόνες ποὺ εἶναι δεκτοὶ χάριν τῶν ἀποτελεσμάτων, ποὺ ἔχουν κῦρος ἐν σχέσει πρὸς ἀρρημένους σκοποὺς καὶ ὁρισμένα πλεονεκτήματα, καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον εἶνε ἀνθαίρετοι ἐξεταζόμενοι ἀπὸ οἰασδήποτε τελευταίας καὶ ἀνωταίτης ἀπόψεως. Ἀφοῦ οἱ κανόνες οὗτοι ἔχουν κῦρος μόνον ἐντὸς τῶν ὁρίων τῶν σκοπῶν αὐτῶν, δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ἀναχθοῦν εἰς κριτήρια τῶν πεδίων τοῦ κοινοῦ νοῦ ἐντὸς τῶν ὁρίων οἱ σκοποὶ δὲν θὰ ἔχουν ἐφαρμογὴν. Ὅταν ὁ ἐπιστήμων ἀπορρίπτει τὰς ἐννοίας καὶ τὰς κρίσεις τοῦ ἠθικολόγου, ὅταν ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ βίωσις τῆς ἐλευθερίας εἶνε ἀνάγκη νὰ θεωρηθῇ ὡς αὐταπάτη διότι—καθὼς λέγει—καίθε τι ποῦ συμβαίνει εἶνε προκαθορισμένον, ἢ ὅταν ἀπορρίπτει τὴν ἔννοιαν τῆς ἐλευθέρας ἐπιλογῆς διότι καθιστᾷ ἀδύνατον τὴν πρόβλεψιν τῆς ἀνθρωπίνης συμπεριφορᾶς, ὅταν χαρακτηρίζει τὸ δέον ὡς συγκεχυμένην ἰδέαν διότι, ὡς ἐκ τῆς προϋποθέσεώς του περὶ πραγματικῆς δυνατοῦτος, εἶνε ἀσυμβίβαστος πρὸς τὸν νόμον τῆς αἰτιότητος, εἰς ὅλας αὐτὰς τὰς περιπτώσεις θεωρεῖ, ἐντελῶς ἀδικαιολογήτως, τὴν ἀρχὴν τοῦ καθοριστικισμοῦ ὡς νόμον ποὺ ἐνυπιάχει εἰς τὴν φύσιν καὶ συγχέει ἓνα αἴτημα μὲ ἓνα γεγονός. Μὲ μίαν λέξιν μετατρέπει μίαν ὁδηγίαν εἰς μίαν περιγραφὴν.

Δυνατὸν νὰ μᾶς εἴπη κανεὶς ὅτι τὸ νὰ ζητοῦμεν τὸν καθοριστικισμόν ἀποτελεῖ μίαν ἀνάγκην τῆς φύσεώς μας ὅτι, πράγματι, δὲν μᾶς εἶνε δυνατόν νὰ καύσωμεν ἀναζητοῦντες μίαν αἰτίαν δι' ὅ,τιδήποτε συμβαίνει. Τὸ αὐτὸ ὅμως συμβαίνει καὶ μὲ τὸ νὰ θεωροῦμεν τὰ ἄτομα ὡς ὑπεύθυνα διὰ τὰς πράξεις των, εἶνε καὶ αὐτὸ μία ἀνάγκη τῆς φύσεώς μας· μᾶς εἶνε ἀδύνατον νὰ μὴ ἐπαινέσωμεν ἢ νὰ μὴ κατακρι-

νωμεν τὰς ἐπιλογάς. Ἐπὶ πλέον, τὸ δέον εἶνε συστατικὸν στοιχεῖον κάθε ἰσχυρισμοῦ μας, τόσον θεωρητικοῦ ὅσον καὶ πρακτικοῦ. Ἡ ἀλήθεια εἶνε ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ πιστεύωμεν. Τὸ νὰ πιστεύωμεν εἶνε μία ἀνθρωπίνη ἐνέργεια· κάθε γνῶσις εἶνε, ἀπὸ ὁρισμένης ἀπόψεως, μέρος τοῦ πεδίου τῆς ἠθικῆς. Τὸ νὰ στερήσωμεν τοῦ κύρους του τὸ δέον ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ νὰ στερήσωμεν τοῦ κύρους τῆς τὴν ὅλην ἐνέργειαν τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, καὶ οὕτω νὰ στερήσωμεν τοῦ κύρους τῶν τούτων λόγων οἱ ὁποῖοι προβάλλονται ἐναντίον τοῦ δέον.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι, τὸ νὰ ἀναφερθῶμεν εἰς ἐκεῖνο ποῦ ὑποτίθεται ὅτι ἡ εἶνε φύσις μας, δὲν μᾶς βοηθεῖ καθόλου εἰς τὸ λύσωμεν τὸ πρόβλημά μας. Συμπεραίνω ὅτι θὰ πρέπει νὰ λάβωμεν τὴν ἀφελῆ στάσιν τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπου ἐναντι τῶν πεποιθήσεων τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Ἐὰν εἶνε γεγονὸς ὅτι εὗρισκονται ἐν διαφωνίᾳ πρὸς τὰς πεποιθήσεις τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, ἀποτελοῦν παρ' ὅλα ταῦτα μέρος τοῦ κοινοῦ νοῦ. Εἰς τὴν ἀρχὴν, θὰ πρέπει νὰ τὰς μεταχειρισθῶμεν ὡς δεδομένα, καθ' ὅμοιον τρόπον ὅπως καὶ τὰς πεποιθήσεις τοῦ θεωρητικοῦ λόγου. Ἐὰν αἱ δύο ομάδες τῶν πεποιθήσεων ἀντιρῶσιν πρὸς ἀλλήλας, εἶνε φανερὸν ὅτι δὲν ἠμποροῦν νὰ εἶνε ἀληθεῖς καὶ αἱ δύο. Ὁ ὀρθὸς ὅμως τρόπος διὰ νὰ θέσωμεν ἐκποδῶν τὴν ἀντίρρῃσιν δὲν εἶνε νὰ ἀπορρίψωμεν τὰς πρακτικὰς πεποιθήσεις ἀνευ ἑτέρου, διότι θὰ προὔπεθετομεν, ἀδικαιολογήτως, ὅτι αἱ θεωρητικαὶ κρίσεις εἶνε «ἀληθεῖς» καὶ ἔγκυροι ὑπὸ κάποιαν ἀπόλυτον ἐννοιαν ἀνεξαρτήτως τῶν σκοπῶν τοὺς ὁποῖους ἀφοροῦν. Καίτοι δὲ θὰ πρέπει νὰ εἴμεθα ἀφελεῖς εἰς τὴν ἀρχὴν, δὲν θὰ πρέπει νὰ ἐξακολουθήσωμεν νὰ εἴμεθα τοιοῦτοι. Ὑπὸ τὴν ιδιότητά μας ὡς φιλοσόφων, θὰ πρέπει νὰ κρίνωμεν ἐντὸς τοῦ χωνευτηρίου τόσον τὰς θεωρητικὰς ὅσον καὶ τὰς πρακτικὰς πεποιθήσεις, χωρὶς νὰ θεωρήσωμεν ὡς δόγματα οὔτε τὰς μὲν οὔτε τὰς δέ, καὶ νὰ μεταχειρισθῶμεν ὅλα ὡς ῥευστὰ δεδομένα. Ἐν τῷ μεταξύ, ἄμεσον ἔργον μας θὰ εἶνε νὰ διατυπώσωμεν ὅσον μᾶς εἶνε δυνατὸν σαφέστερον τὰ περιεχόμενα τῶν πραγματικῶν πεποιθήσεων.

§ 4. Ἀὐτο-καθορισμός.— Θὰ ἐξετάσωμεν τώρα τὰς ἀποπειρας ποῦ ἔγιναν διὰ νὰ εὗρεθῆ τρόπος νὰ περιληφθῆ ἡ ἐλευθερία ἐντὸς τοῦ πλαισίου τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, δηλαδὴ μὲ βίαιον τὴν προῦ-

πόθεσιν ὅτι ὅλα τὰ συμβεβηκότα εἶνε προκαθορισμένα. α) Μία ἐκ τῶν θεωριῶν ὁρμᾶται ἐκ τῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ καθοριστικισμοῦ καὶ μοιρολατρίας. Ὁ ἀνθρώπος ὑπόκειται εἰς τὸ μοιραῖον εἴαν ἡ φύσις του ἢ αἱ ἐπιθυμίαι του δὲν καίζουν ἀπωλύτως κανένα ῥόλον εἰς τὴν γένεσιν τῶν πράξεών του· ἀντιθέτως εἶνε ἐλεύθερος ἐφ' ὅσον ἐκεῖνα ἔχουν κάποιαν σημασίαν. Εἶμαι ὑπεύθυνος διὰ τὰς πράξεις μου διότι αἱ ἐπιθυμίαι μου ἀποτελοῦν ἓνα κρῖνον εἰς τὴν ἄλυσιν τῶν αἰτίων. Ὁ Ο. Γ. Μουρτε διατείνεται ὅτι ἡ συνείδησις τῆς ἐλευθερίας προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι ἔχω τὴν ἀντίληψιν ὅτι θὰ ἐνήργουν διαφοροτρόπως εἴαν εἶχον κίμαι διῆφορον ἐκλογὴν· μὲ μίαν λέξιν ὅτι ἡ πράξις μου εἶνε τὸ ἀποτελέσμα τῆς ἐπιλογῆς μου.) Ἡ ἀποψις αὕτη εἰσάγει μίαν ἀντίθεσιν μεταξὺ ἐξωτερικῆς καὶ ἐσωτερικῆς ἀναγκαιότητος· ἀρνείται τὴν πρώτην ἐνῶ παραδέχεται τὴν δευτέραν.

Ἦ γίνεται λοιπὸν ἡ ἐπιθυμία μας; θὰ μοῦ εἶνε δυνατὸν νὰ μὴ ἐπιθυμήσω ὅπως ἐπεθύμησα; Καὶ τί γίνεται ἡ ἐπιλογή μου; θὰ μοῦ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐκλέξω κατ' ἄλλον τρόπον; Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀνω ἀπόψεως, κατ' ἐμέ, δὲν θὰ μοῦ ἦτο δυνατὸν. Ἡ ἐπιθυμία μου καὶ ἡ ἐπιλογή μου εἶνε κρῖκοι εἰς τὴν ἄλυσιν τῶν ὁποίων προηγοῦνται ἄλλοι κρῖκοι, αὗτοι δὲ πάλιν εἶνε προκαθορισμένα ἀποτελέσματα τῆς κληρονομικότητος καὶ τοῦ περιβάλλοντος. Τὴν ἀντίρρησην αὕτην δὲν τὴν θεωροῦ πολὺ σπουδαίαν: ἀπὸ τὸ ἓν μέρος εἶνε δυνατὸν νὰ εἶμαι, ἐλεύθερος εἰς τὰς ἐπιλογάς μου, ἐνῶ συγχρόνως εἶμαι μέρος τῆς φύσεως· ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος—καὶ εἰς τοῦτο ἔγκειται τὸ σπουδαῖον σημεῖον—εἶνε δυνατὸν νὰ στεροῦμαι ἐλευθερίας παρ' ὅλον ὅτι αἱ ἐπιλογαί μου ἔχουν κατ' ὅλα καθορισθῆ ὑπὸ τοῦ ἑαυτοῦ μου, τόσον εἰς τὸ ἀπώτερον ὅσον καὶ εἰς τὸ πλησιέστερον παρελθόν. Τὸ ζήτημα δὲν εἶνε μεταξὺ ἐξωτερικοῦ καὶ ἐσωτερικοῦ προκαθορισμοῦ, ἀλλὰ μεταξὺ τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ τούτου τοῦ προκαθορισμοῦ καὶ τῆς ἐλλείψεώς του. Ἡ ἀποψις μας θὰ καταστῆ σαιφεστέρα ὅταν θὰ ἐξετάσωμεν τὴν θεωρίαν τοῦ Σπινόζα περὶ αὐτὸ—καθορισμοῦ, θεωρίαν εἰς τὴν ὁποίαν τὸ ζήτημα τῆς ἐξωτερικῆς προελεύσεως τῆς ἐπιλογῆς δὲν ἐγείρεται καθόλου.

1) Iethien, σελ. 28-31· περὶ βλ. ἐπίσης καὶ B. Russell, *Mysticism and Logic*, σελ. 205.

β) Ὁ Σπινόζα ὑποστηρίζει ὅτι εἶμαι ἐλεύθερος ἐφ' ὅσον εἶμαι καθ' ὁλοκληρίαν αὐτοκαθορισμένος—δηλαδή, ἐφ' ὅσον ἡ πράξις μου εἶνε τὸ προῖόν τῆς φύσεώς μου καὶ ἡ φύσις μου δὲν εἶνε τὸ προῖόν ἀπὸ ὅ,τιδήποτε πού νὰ εὑρίσκειται ἔξω ἀπὸ ἐμέ. Κατὰ ταῦτα, τὸ σύνολον τῶν δυνατῶν αἰτίων—ἐγγυτέρων ἢ ἀπωτέρων—τῆς πράξεως εὑρίσκειται τοποθετημένον ἐντὸς τοῦ ατόμου. Ὁ Θεὸς εἶνε ἐλεύθερος διότι αἱ πράξεις του καθορίζονται ἀπὸ τὴν φύσιν του καὶ ἀπὸ τίποτε ἄλλο, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει τίποτε ἄλλο ἐκτὸς τοῦ Θεοῦ. Οὕτω καὶ ὁ ἄνθρωπος εἶνε ἐλεύθερος ὅταν πραγματοποιεῖ τὴν ταυτότητά του πρὸς τὸν Θεόν. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἐννοια τῆς ταυτότητος τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν εἶνε δύσκολον νὰ κατανοηθῇ, θὰ μεταφέρωμεν ὀλίγον τὸ θέμα μας καὶ θὰ ἐρωτήσωμεν εἰάν ὁ Θεὸς τοῦ Σπινόζα εἶνε ἐλεύθερος, καὶ εἰάν ὁ ἄνθρωπος θὰ ἦτο ἐλεύθερος εἰάν ἦτο ὅμοιος μὲ τὸν Θεόν τοῦ Σπινόζα. Λέγομεν λοιπὸν ὅτι ὁ Θεὸς τοῦ Σπινόζα δὲν καθορίζεται ἀπὸ ἔξω· εἶνε παρὰ ταῦτα ἀληθὲς ὅτι καθορίζεται ἀπὸ τὴν φύσιν του. Δεδομένης τῆς ἐννοίας του αἱ πράξεις αὐτοῦ εἶνε ἀναγκαῖαι· τὸ αὐτὸ δὲ θὰ ἰσχύει καὶ διὰ τὰς πράξεις τοῦ ἀνθρώπου εἰάν ὁ ἄνθρωπος ἦτο ὅμοιος πρὸς τὸν Θεόν. Ἐξ οὗ ἐπεται ὅτι κατὰ τὴν ἄποψιν τοῦ Σπινόζα δὲν ὑπάρχει ἀληθινὴ δυνατότης, ὅτι τὸ δέον εἶνε χωρὶς κανὲν νόημα, ὅτι ἔπαινος καὶ μομφὴ δὲν ἔχουν κῦρος. Τὸ βέβαιον εἶνε ὅτι ὁ Σπινόζα ὑποστηρίζει ὅτι αἱ κατηγορίαι τῆς ἠθικῆς εἶνε συγκεκριμέναι ἰδέαι. Αὐτὸ δὲ ἀκριβῶς λέγομεν καὶ ἡμεῖς—ὅτι τοιαῦτα ἡ ἐννοια τοῦ αὐτο-καθορισμοῦ εἶνε ἀσυμβίβαστος πρὸς ὅσα περιλαμβάνονται εἰς τὰς πρακτικὰς μας πεποιθήσεις. Ἐν συμπεράσματι λέγομεν ὅτι ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ μοιρολατρίας καὶ καθοριστικισμοῦ εἶνε ἀνευ σημασίας· ἡ δυσκολία δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸν καθοριστικισμόν ἀλλὰ ἀπὸ τὸ γεγονὸς οἴουδήποτε καθοριστικισμοῦ, ἐσωτερικοῦ ἢ ἐξωτερικοῦ. Ἐφ' ὅσον ὁ Θεὸς καὶ ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ πράξουν ἐκεῖνο πού θὰ πράξουν, δὲν εἶνε ἀξιοκατάκριτοι ἢ ἀξιέπαινοι, δὲν εἶνε ἐλεύθεροι.

§ 5. Ἡ ὑπεροχὴ τοῦ Λόγου ἐναντι τῆς Ὁρέξεως.— Εἰς τὴν παράγραφον αὐτὴν θὰ ἐρευνήσω ἀκόμη μίαν ἄλλην παραλλαγήν τῆς θεωρίας τοῦ αὐτοκαθορισμοῦ—τουτέστι μίαν θεωρίαν κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ πράξις ἐξηγεῖται ἐν ἀναφορᾷ ὄχι πρὸς τὴν ὄρεξιν ἀλλὰ πρὸς τὸ λογικὸν τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὴ εἶνε—κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν

μηχανικὴν --- ἡ τελεολογικὴ ἐξήγησις τῆς ἀνθρωπίνης συμπεριφορᾶς. Μερικοὶ φιλόσοφοι, ὅπως ὁ Hume καὶ ὁ J. S. Mill, περιέγραψαν τὴν ἐνέργειαν τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τρόπον ἀνάλογον πρὸς τὴν φυσικὴν ἐνέργειαν. "Ὅταν ὁ ἀνθρώπος σκέπτεται καὶ ἐξετάζει διαφόρους δυνατοὺς τρόπους ἐνεργείας, ὠθεῖται εἰς τοῦτο ἀπὸ ὁρισμένον ἀριθμὸν διαφόρων ἐλατηρίων. "Ἐλάχιστον ἐλατήριο ἔχει μίαν ὁρισμένην δύναμιν· τὸ δὲ πῶς τῆς σκέψεως εἶνε, οὕτως εἶπεῖν, τὸ ἀποτέλεσμα τῆς συνισταμένης τῶν δυνάμεων κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ πλεόν ἰσχυρὸν ἀπὸ τὰ ἐλατήρια, ἢ ἀπὸ μίαν ὁμάδα ἐλατηρίων, καθορίζει τί εἶδος θὰ εἶνε ἡ ἐνέργεια. "Ἐναντι τῶν ἀνωτέρω, καὶ ἀντιθέτους πρὸς αὐτάς, ἔχομεν τὰς ἀπόψεις τῶν σοφῶν οἱ ὁποῖοι, ὅπως ὁ Πλάτων ἢ ὁ Kant, ἀρνοῦνται ὅτι ἡ ἐνέργεια προκαθορίζεται κατὰ τρόπον μηχανικόν. "Ὁ ἀνθρώπος ἐνεργεῖ διὰ κάποιον λόγον καὶ ὄχι ἕκ τινος αἰτίας· ἐνεργεῖ χάριν σκοπῶν καὶ δὲν ὠθεῖται ἀπὸ τὰς ὁρέξεις του· ἐνεργεῖ ἐπειδὴ τὰ ἰδεώδη ἔχουν τὴν ἰκανότητα νὰ τὸν πείσουν καὶ ὄχι διότι ἀναγκάζεται εἰς τοῦτο ἀπὸ τὰς ὁρέξεις του. Κατὰ ταῦτα ὁ ἀνθρώπος εἶνε ἐλεύθερος διότι εἶνε ἀπηλλαγμένος ἀπὸ τὸν μηχανικὸν καθορισμόν. "Ἐ ἀπάντησις μου εἰς ταῦτα θὰ εἶνε ὅτι ἡ τελεολογία, ἕξ ἴσου ὅπως καὶ ὁ μηχανισμός, εἶνε καὶ αὐτὴ μία θεωρία κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ ἐνέργεια εἶνε ἀναγκαία καὶ συμμόρφως πρὸς τὴν ὁποίαν συνεπῶς ὁ ἀνθρώπος δὲν εἶνε ἐλεύθερος. Θὰ ἐξετάσω λεπτομερέστερον τὰς ἀπόψεις τοῦ Πλάτωνος, καὶ θὰ ἀγνωήσω, χάριν τοῦ σκοποῦ τῆς ἀναλύσεώς μας, τὴν διαφορὰν, εἴαν ὑπάρχη τιαύτη, μεταξὺ τῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν ἰδεῶν τοῦ Σωκράτους.

"Ὁ Πλάτων ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶνε γνῶσις· δηλαδή, ὅτι εἴαν γνωρίζωμεν τὸ ἀγαθὸν θὰ τὸ πράξωμεν. Αἱ ὁρέξεις παροτρύνουν τὸν ἀνθρώπον πρὸς διαφόρους κατευθύνσεις, αὐτὸς ὁμοῦς ἐνεργεῖ σύμφωνα πρὸς ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον θεωρεῖ ἀγαθόν· διότι ὅλοι οἱ ἀνθρώποι ἀγαποῦν τὸ ἀγαθόν, κανεὶς δὲ δὲν εἶνε κικὸς ἐκουσίως. Εἶνε ἀλήθεια ὅτι πολλάκις οἱ ἀνθρώποι διαπράττουν ἀδικίας, ὁ λόγος ὁμοῦς αὐτοῦ εἶνε ὅτι ἐπλανήθησαν ὡς πρὸς τὴν φύσιν τοῦ ἀγαθοῦ. Εἶχον τὴν ἐπιθυμίαν νὰ πράξουν τὸ ὀρθόν· πράγματι ὁμοῦς ἐπραξαν τὸ μὴ ὀρθόν διότι ὑπέλαβον τὸ μὴ ὀρθόν ὡς ὀρθόν. "Ἔργον τοῦ ἠθικολόγου εἶνε νὰ ἀποκαταστήσῃ μίαν κατάστασιν ἁρμονίας μεταξὺ τῆς γνώσεως τοῦ

ἀνθρώπου καὶ τῆς ἀγάπης του πρὸς τὸ ἀγαθὸν—μὲ μίαν λέξιν, νὰ διαφωτίσῃ αὐτὸν ὡς πρὸς τὴν πραγματικὴν φύσιν τοῦ ἀγαθοῦ.

Ὑποβάλλω τὴν γνώμην ὅτι ἡ ἀναγκαιότης ἐκ τοῦ λόγου δὲν εἶνε ὀλιγώτερον καθορισμὸς ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα ἐκ τῆς ὁρέξεως. Κατὰ τὴν ἀποψιν τοῦ Πλάτωνος τὸ νὰ γινώσκῃ κανεὶς σημαίνει νὰ πράττῃ· δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ ἐνεργήσῃ κανεὶς ἀντιθέτως πρὸς τὸ λογικὸν του. Ἐπὶ πλέον ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ πράξῃ τὸ κακὸν (ἢ, τοῦλάχιστον, νὰ ἐπιθυμήσῃ αὐτὸ) διότι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἐπιζητοῦν τὸ ἀγαθόν, καὶ δὲν τοὺς εἶνε δυνατὸν νὰ μὴ τὸ ἐπιζητοῦν. Κανεὶς ἄνθρωπος δὲν ἤμπορεῖ πράγματι νὰ εἶνε κακός. Ἡ ἠθικὴ ὅμως ἐλευθερία εἶνε ἡ ἰκανότητος τοῦ νὰ πράξῃ κανεὶς τὸ μὴ ὀρθὸν ἐξ ἴσου ὅπως καὶ τὸ ὀρθόν· ἡ ἐπιλογὴ εἶνε ἐπιλογὴ μεταξὺ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς χριστιανικῆς θεωρίας, ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου ἔγκειται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι τοῦ εἶνε δυνατὸν νὰ ὑπακούσῃ ἢ νὰ μὴ ὑπακούσῃ εἰς τὴν θέλησιν τοῦ Θεοῦ· ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει ἡ λέξις ἁμαρτία θὰ ἦτο μίᾳ λέξις χωρὶς νόημα. Καὶ ὅμως κατὰ τὴν θεωρίαν τοῦ Πλάτωνος, ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶνε δυνατὸν ἐν συνειδήσει νὰ ἐκλέξῃ τὸ πονηρόν.

Κατὰ ταῦτα, δὲν εἶνε ἀρκετὸν νὰ θεωροῦμεν ὅτι ἡ ἐπιλογὴ γίνεται χάρις ἐνὸς σκοποῦ ἢ σύμφωνα πρὸς ἓνα σκοπὸν· εἶνε ἀνάγκη νὰ ὑπάρχῃ συγχρόνως καὶ ἐπιλογὴ τοῦ σκοποῦ, εἰάν ὁ ἄνθρωπος πρόκειται νὰ εἶνε ἐλεύθερος. Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῆς θεωρίας περὶ τοῦ προσώπου τὸ ὁποῖον γινώσκει καὶ ἐπιζητεῖ ἀξίως ἀπὸ τὸ ἐν μέρος καὶ τῆς θεωρίας περὶ τοῦ προσώπου ὡς συνόλου ἀπὸ ἐλατήρια τοῦ ἀμοιβαίως ἐνεργοῦν ἐπ' ἀλλήλων ἀπὸ τὸ ἄλλο, δὲν εἶνε σημαντικὴ διαφορὰ. Ἐλευθερία εἶνε ἡ ἐλευθερία τοῦ νὰ ἀπορρίπτῃ κανεὶς ἀξίως καὶ ἰδεώσῃ ὅσον καὶ τὸ νὰ ὑψώνεται ὑπεράνω τῶν ἐλατηρίων.

Ἡ θεωρία τοῦ Καντ, κατὰ τὴν οὐσίαν της, δὲν εἶνε διάφορος ἀπὸ τὴν τοῦ Πλάτωνος. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει ὁρέξεις, ἐπίσης δὲ ἔχει καὶ λογικόν. Τὸ λογικὸν ἀναγνωρίζει τὸν ἠθικὸν νόμον καὶ τὸν σέβεται· αἱ ὁρέξεις ἐπιζητοῦν τὴν ἡδονήν. Καὶ ὅμως γεγονὸς εἶνε ὅτι ἡ ἠθικὴ ἐπιλογὴ εἶνε ἐπιλογὴ μεταξὺ ὀρθοῦ λόγου καὶ ὁρέξεως. Μὲ τὸ νὰ ταυτίσῃ τὸ ἐγώ, τὸ ἄτομον πρὸς τὸν ὀρθὸν λόγον καὶ οἱ δύο τους, ὁ Πλάτων καὶ ὁ Καντ, καθιστοῦν ἀδύνατον τὴν ἐλευθερίαν, ἄλλο τόσον ὅσον τὸ πρᾶτ-

τουν καὶ ὁ Hume καὶ ὁ J. S. Mill οἱ ὁποῖοι ταυτίζουν τὸ ἐγώ, τὸ ἄτομον πρὸς τὰς ὁρέξεις. Ἐπαναλαμβάνομεν λοιπὸν ὅτι ἡ κατάστασις τῆς ἠθικῆς ἐπιλογῆς εἶνε κατάστασις κατὰ τὴν ὁποίαν ἐκεῖνος ποῦ ἐνεργεῖ ἀποφασίζει εἴαν θὰ ἀκολουθήσει τὸν ὀρθὸν λόγον ἢ τὰς ὁρέξεις. Μία τοιαύτη κατάστασις ὅμως εἶνε δυνατὸν νὰ παρουσιασθῇ μόνον ὅταν ὑπάρχει ἄτομον ποῦ νὰ εἶνε ἀνεξάρτητον καὶ ἀπὸ τὸν ὀρθὸν λόγον καὶ ἀπὸ τὰς ὁρέξεις, καὶ ποῦ πρόκειται νὰ ἀποφασίσῃ ἐπὶ τῶν ἀξιώσεων ἐνὸς ἐκείνου ἕξ αὐτῶν. Εἰς τὴν γνησίαν πρακτικὴν ἐνέργειαν, ὁ ὀρθὸς λόγος καὶ αἱ ὁρέξεις δὲν εἶνε κἀτι ποῦ ἐνεργεῖ ἀλλὰ εἶνε δεδομένα διὰ τὸ ἄτομον, διὰ τὸ ἐγώ τὸ ὁποῖον ἐνεργεῖ. Ἡ ἐννοια τῆς ἐλευθερίας μᾶς ἀναγκάζει νὰ δεχθῶμεν μίαν κατασκευὴν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ ἄτομον διακρίνεται ἀφ' ἐνὸς μὲν ἀπὸ τοῦ ὀρθοῦ λόγον καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀπὸ τὰς ὁρέξεις. Ὁ Πλάτων καὶ ὁ Kant περιορίζουν τὸ ἄτομον εἰς τὰ δεδομένα του καὶ δὲν ἀφήνουν θέσιν διὰ ἐκεῖνον ποῦ θὰ ἐνεργήσῃ τὴν ἐπιλογὴν.

Τὸ συμπέρασμαί μας εἶνε ὅτι ἡ θεωρία τοῦ αὐτοκαθορισμοῦ καθ' ὅλην τὴν τὰς διαφόρους ἐκδηλώσεις δὲν εἶνε εἰς θέσιν νὰ παράσχῃ τὰ προαπαιτούμενα διὰ τὴν ἀληθῆ δυνατότητα. Ἡ ἀξία τῆς θεωρίας τοῦ ἀκαθοριστικισμοῦ (ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως) ἔγκειται ἀκριβῶς εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι προσπαθεῖ νὰ ἀφήσῃ τόπον διὰ τὴν πραγματικὴν δυνατότητα· ἔχει ὅμως τὸ μειονέκτημα, ὅτι ἀγνοεῖ τὸ ἄλλο ἀπὸ τὰ δύο προαπαιτούμενα, δηλαδή τὴν ἐνέργειαν.

§ 6. Ἀκαθοριστικισμός.— Θὰ ὑπέθετε κανεὶς ὅτι οἱ ὄνοι δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ παίξουν κανένα ρόλον εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ πολιτισμοῦ· καὶ ὅμως ὑπάρχουν δύο ὄνοι οἱ ὁποῖοι διεδραμάτισαν σπουδαῖον μέρος εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς σκέψεως. Ὁ ἓνας εἶνε ὁ ὄνος τοῦ Βιλαιάμ, καὶ ὁ ἄλλος εἶνε ὁ ὄνος τοῦ Buridan: ὁ ὄνος τοῦ Βαλαάμ εἶνε γνωστὸς διὰ τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ πνεύματός του, ὁ ὄνος τοῦ Buridan διὰ τὴν ταπεινότητα τοῦ πνεύματός του. Αὐτὴν τὴν στιγμὴν μᾶς ἐνδιαφέρει ὁ ὄνος τοῦ Buridan· ἡ ἱστορία του εἶνε γενικῶς γνωστή: μίαν ἡμέραν ποῦ ἦτο πολὺ πεινισμένος, ὁ φύλαξ του τοῦ ἔδωκε νὰ φάγῃ, καὶ ἐτοποθέτησε δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ του ἀπὸ ἓνα δέμα κριθάρι· καὶ ἕκαστον δέμα ἦτο τοποθετημένον εἰς ἴσην ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ ὄνου. Δεδομένου ὅμως ὅτι τὰ δύο δέματα ἦσαν ἀπολύτως ὅμοια, καὶ

περιείχον και τὰ δύο τὴν ἴδιαν ποσότητα κριθῆς, ὁ ὄνος δὲν εἶχε κανένα λόγον νὰ δώσῃ τὴν προτίμησιν εἰς τὸ ἓνα δέμα μᾶλλον παρὰ εἰς τὸ ἄλλο. Ὁ ὄνος λοιπὸν δὲν κατώρθωνε νὰ ἀποφασίσῃ, καὶ ἐνῶ ἦτο τρελλὸς ἀπὸ τὴν πείναν, δὲν ἔπραγε καθόλου: μέσα εἰς τὴν ἀφθονίαν ἀπέθανεν ἐξ ἀσιτίας. Ὡς πρὸς τὸ δραματικὸν τῆς ἐνδιαφέρον ἡ ἱστορία αὐτὴ εὐρίσκει κατὰ τὸ ἀνάλογον πρὸς αὐτὴν μόνον εἰς τὸν μῦθον τοῦ Ἀχιλλέως καὶ τῆς χελώνης, γνωστὸν εἰς τὴν φιλοσοφικὴν μας ἱστορίαν. Ἡ τραγωδία τοῦ ὄνου τοῦ Buridan εἶνε σύμφωνος πρὸς τοὺς πλείστους ἐκ τῶν κανόνων τοῦ Ἀριστοτέλους, ἰδίως ἕσον ἀφορᾷ τὴν ἐνότητα τῆς δράσεως ἢ μᾶλλον τῆς ἀδρανείας: γεννᾷ τὸ αἰσθημα τῆς λύπης καὶ ἀποτελεῖ καθαρμὸν ἀπ' αὐτὸ ἀλλὰ — καὶ αὐτὸ εἶνε τὸ σπουδαῖον σημεῖον — δὲν προκαλεῖ καθόλου τὴν συγκίνησιν τοῦ φόβου. Τὸ ἐλάττωμα, ποὺ εἶχεν ὁ ὄνος καὶ εἰς τὸ ὁποῖον ὀφείλεται ἀμέσως τὸ τραγικὸν τέλος, εἶνε τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ὄνος δὲν εἶχε καμμίαν ἐλευθερίαν ἐπιλογῆς, ἐνῶ οἱ ἄνθρωποι εἶνε ἀπηλλαγμένοι ἀπὸ τὸ ἐλάττωμα αὐτό. Ὁ ὄνος τοῦ Buridan δὲν ἐστάθη ἱκανὸς νὰ ἀποφασίσῃ διότι αἱ δύο δυνατότητες ποὺ ἦσαν ἐνώπιόν του εἶχον ἀκριβῶς τὴν ἴδιαν δύναμιν. Ἐπειδὴ δὲ εἶνε γνωστὸν ὅτι τὰ ἀνθρώπινα ὄντα δὲν ἀποθνήσκουν ἐξ ἀσιτίας μέσα εἰς τὴν ἀφθονίαν, ἔπεται ὅτι εἶνε εἰς θέσιν νὰ ἐνεργήσουν αὐθαιρέτως, χωρὶς ἀναφορὰν εἰς λόγους, καὶ κατὰ συνέπειαν ἐλευθέρως.

Ποία ἦτο ἡ στάσις τῶν φιλοσόφων ἐναντι τῆς ἱστορίας αὐτῆς; Ὁ Σπινόζα διετύπωσε τὴν κάπως ἀπότομον γνώμην ὅτι ὁποῖος λαμβάνει ὑπὸ σοβαρὰν ἔποψιν τὴν ἱστορίαν τοῦ ὄνου τοῦ Buridan εἶνε καὶ αὐτὸς ὄνος. Γνωρίζομεν ὅμως ὅτι ὁ Σπινόζα, ποὺ ἦτο μαθητὴς τοῦ Descartes, δὲν ἔξετίμα ἀρκετὰ τὸ βασίλειον τῶν ζώων.¹⁾ Ὁ Leibniz ἀπήντησεν ὅτι ἡ ἱστορία δὲν ἀποδίδει ἀκριβῶς τὰ πράγματα διότι ποτὲ δύο δυνατότητες δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ εἶνε ἐντελῶς ὅμοιαι. Ἦθελεν ἄρα γε ὁ Leibniz νὰ ὑποδηλώσῃ ὅτι τὰ δύο δέματα τῆς κριθῆς δὲν εὐρίσκοντο εἰς ἀκριβῶς ἴσην ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ κέντρου τῆς βαρύτητος τοῦ ὄνου; Ἐὰν ναί, τότε δὲν ἔδειξεν ὅτι ἔξετίμησεν ὅσον ἔπρεπε τὸ τέλειον χωρικὸν πλαίσιον — τὴν ἐνότητα τοῦ τόπου ἢ ὁμοίως

1) Ethics, Μέρος IV. Πρωτ. XXXVII, Σημ. 1.

ἀποτελεῖ μίαν ἀπὸ τὰς δύο τῶν δόξων τοῦ δράματος αὐτοῦ. Καιρὸς ὅμως εἶνε πλέον νὰ ἐξετάσωμεν τὴν θεωρίαν τοῦ ἀκαθοριστικισμοῦ ἀνεξαρτήτως ἀπὸ οἰονδήποτε συμβολισμόν.

Ὑπάρχουν περισσότεραι τῆς μιᾶς παραλλαγαὶ τῆς θεωρίας τοῦ ἀκαθοριστικισμοῦ, ἀπὸ τὰς ὅπαιτας ἴσως ἡ πλέον γνωστὴ εἶνε ἐκείνη ποὺ ἀναπτύσσει ὁ William James εἰς τὴν πραγματείαν του ὑπὸ τὸν τίτλον «Τὸ Δίλημμα τοῦ Καθοριστικισμοῦ» (The Dilemma of Determinism). Ὅλα αἱ παραλλαγαὶ συμφωνοῦν ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀποψιν ὅτι τὸ ἀποτέλεσμα εἶνε ἀνεξάρτητον ἀπὸ τὴν υποτιθεμένην αἰτίαν ἢ τὰς υποτιθεμένας αἰτίας, καὶ βεβαιώνουν ὅτι ἀπαξ εἶνε δεδομένη ἡ αἰτία, εἴτε αὕτη θεωρεῖται ὡς εὐρισκομένη ἐντὸς τοῦ ἐνεργοῦντος προσώπου εἴτε ἐντὸς ὁλοκλήρου τοῦ σύμπαντος, ἢ κατεύθυνσις ἢ ὁποία ἐξελέγη δὲν εἶνε ἀναγκασία. Ὁ ἀκαθοριστικισμὸς προσπαθεῖ νὰ εὕρη θέσιν διὰ τὴν ἀνθρώπινην ἐλευθερίαν μὲ τὸ νὰ εἰσάγῃ εἰς τὴν τάξιν τῶν πραγμάτων τὸ ἐνδεχόμενον ἢ τὴν τύχην. Τὸ παρελθὸν παρέχει περιγραμμὰ τῆς ἐπιλογῆς ἀλλὰ δὲν προκαθορίζει αὐτήν. Ὁ Bergson (ὁ ὁποῖος ἐν σχέσει πρὸς τὸ ζήτημα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ εἶνε δυνατόν νὰ θεωρηθῇ ὡς ὁπαδὸς τοῦ ἀκαθοριστικισμοῦ) περιγράφει τὴν φύσιν ὡς δημιουργικὴν διαδικασίαν ποὺ ἀπολήγει εἰς κἄτι νέον, τοιοῦτον ὥστε νὰ μὴ εἶνε δυνατόν νὰ προείπωμεν τὸ μέλλον ἐκ τοῦ παρελθόντος. Ὁ Bergson ἀπαρνεύει ἐξ ἴσου τὴν τελεολογίαν καὶ τὸν μηχανισμόν, μὲ τὸ νὰ υποστηρίξῃ ὅτι μία ἔλξις ἐκ τῶν ἔμπροσθεν θὰ ἦτο ἐξ ἴσου καθοριστικὴ ὅσον καὶ μία ᾤθησις ἐκ τῶν ὀπισθεν. Ἰαροῦ ὅλα ταῦτα, πιστεύει ὅτι ἡ ἀποψὶς του περὶ διαδικασίας εἶνε δυνατόν νὰ συμβιβασθῇ πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν θεωρίαν, ἢ ὁποία υποστηρίξει ὅτι εἰς τὴν φύσιν τὰ πράγματα διέπονται ὑπὸ τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητος, ὑπὸ τὴν ἐπιρρύλαξιν νὰ γίνεται διάκρισις μεταξὺ τῶν πραγμάτων ποὺ εὐρίσκονται ἐν τῷ γίνεσθαι καὶ ἐκείνων ποὺ ἔχουν ἤδη γίνεαι. Ἡ διαδικασία, ἐφ' ὅσον λαμβάνει χώραν, εἶνε δημιουργικὴ· ἐξεταζομένη ὁμως ἐκ τῶν ὑστέρων (ex post facto) εἶνε δυνατόν νὰ ἐξηγηθῇ καθοριστικιστικῶς. Ἐνῶ ὅμως ὁ Bergson δὲν θεωρεῖ ὅτι ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης ὑπάρχει θεμελιώδης διαφορὰ μεταξὺ τῆς ἐνεργείας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς συμπεριφορᾶς τῆς φύσεως ἐν γένει (καίτοι τὸ σημεῖον τοῦτο δὲν εἶνε πολὺ σαφές), ἄλλοι σοφοὶ πε-

ριορίζουν τὸν ἀκαθοριστικισμόν εἰς τὴν σφαιραν τῆς ἀνθρώπινης ἐπιλογῆς, καὶ ἀντιλαμβάνονται τὸν ἀκαθοριστικισμόν, εἰδικώτερον, ὡς αὐτο - δημιουργίαν, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι τὸ ἄτομον εἶνε συγχρόνως καὶ τὰ δύο : αἰτία καὶ ἀποτέλεσμα. Ἐναντίον τῆς ἀπόψεως αὐτῆς—καί, μέχρις ὠρισμένου σημείου, καὶ ἔναντίον τῆς ἀπόψεως τοῦ Bergson—δύο τινὰ μᾶς εἶνε δυνατόν νὰ παρατηρήσωμεν.

α) Καίτοι, ὅπως θὰ γίνῃ φανερόν ἐκ τῶν ἐπομένων παραγράφων, διάκειμαι ἀρκετὰ συμπαιθῶς πρὸς τὴν ἀποψιν αὐτήν, ὅμως δὲν ἐγκρίνω τὸν τρόπον κατὰ τὸν ὁποῖον διατυποῦται. Πῶς εἶνε δυνατόν ἓνα ὄν νὰ εἶνε ἡ αἰτία τοῦ ἑαυτοῦ του ; Ἐάν, ἀπὸ τὸ ἓν μέρος, εἶνε παρὸν ὡς αἰτία, τότε ὑπάρχει ἤδη, καὶ κατὰ συνέπειαν δὲν ἀποτελεῖ αἰτίαν τῆς ὑπάρξεώς του. Ἐάν, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, εἶνε αἰτία, τότε δὲν ὑπάρχει πῶς ὅμως εἶνε δυνατόν νὰ εἶνε αἰτία ἐκεῖνο ποὺ δὲν ὑπάρχει ; Ἐάν πάλιν μεταρρυθμίσωμεν ἢ εὐρύνωμεν τὴν ὑπὸ κρίσιν ἀποψιν εἰς τρόπον ὥστε νὰ σημαίῃ, ὅχι ὅτι τὸ ἄτομον εἶνε δημιουργικὸν τοῦ ἑαυτοῦ του, ἀλλ' ὅτι τὸ ἄτομον εἶνε αἰτία πράξεων αἱ ὁποῖαι εἶνε νέαι, τοιαῦται δηλ. ποὺ νὰ μὴ περιλαμβάνονται εἰς τὴν αἰτίαν, τότε προβάλλουν νέαι ἀντιρρήσεις. () καθοριστικισμός δὲν ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ ἀποτέλεσμα περιέχεται εἰς τὴν αἰτίαν· μία πρότασις ποὺ βεβαιώνει ὅτι ὑπάρχει σχέσις αἰτίου πρὸς αἰτιατόν, εἶνε κατὰ πάσαν πιθανότητα πρότασις συνθετική. Μὲ μίαν λέξιν, ἡ προτειτομένη μεταρρυθμῖσις δὲν μᾶς ὑποβοηθεῖ καθόλου εἰς τὸ νὰ διακρίνωμεν τὴν θεωρίαν τῆς αὐτο - δημιουργίας ἀπὸ τὴν θεωρίαν τοῦ καθοριστικισμοῦ.

β) Εἶνε δύσκολον ν' ἐννοήσωμεν πῶς θὰ εἶνε δυνατόν νὰ στυθῇ ἡ ἀποψις ἡ ὁποία διακρίνει μεταξὺ τῆς ἐξηγήσεως τῶν πραγμάτων ἐκ τῶν ὑστέρων (ex post facto) καὶ τῆς ἐξηγήσεως αὐτῶν ἐφ' ὅσον εἶνε ἐν τῷ γίνεσθαι. Μᾶς λέγουν ὅτι, ὅταν τὰ πράγματα ἔχουν γίνῃ εἶνε δυνατόν νὰ περιγραφῶν ὡς προκαθορισμένα, ἐνῶ ὅταν ἐξετάζονται ἐν τῷ γίνεσθαι τὰ συμβαίνοντα δὲν εἶνε καθορισμένα. Μᾶς ζητοῦν μὲ ἄλλας λέξεις νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι δύο ἀντιφατικαὶ ἐξηγήσεις μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς διαδικασίας εἶνε καὶ αἱ δύο ἀληθεῖς εἰάν περιγράψωμεν τὴν διαδικασίαν κατὰ διάφορα χρονικὰ σημεία. Ἐάν μία πρότασις εἶνε ἀληθῆς διὰ ἓνα συμβεβηκὸς Λ κατὰ τὴν στιγμήν T_1 , ἀσφαλῶς θὰ εἶνε ἀληθῆς διὰ τὸ Λ καὶ κατὰ τὴν στιγμήν T_2 .

γ) Ἡ κυρία κριτικὴ κατὰ τοῦ ἀκαθοριστικισμοῦ εἶνε ὅτι δὲν κατορθώνει νὰ ἐκπληρώσῃ τὸν δεδηλωμένον του σκοπὸν, ὃ ὁποῖος εἶνε νὰ δώσῃ κῦρος εἰς τὰς πρακτικὰς κρίσεις. Ἄς λάβωμεν ὡς παράδειγμα τὴν κρίσιν ὅτι ὁ Α εἶνε ὑπεύθυνος διὰ τὴν πράξιν αὐτοῦ Χ. Ὁ ἀκαθοριστικισμὸς, πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ δημιουργήσῃ μίαν πραγματικὴν δυνατότητα, καταστρέφει τὸν δεσμὸν μεταξὺ τοῦ ἐνεργοῦ παράγοντος καὶ τῆς πράξεως· ἡ πράξις ἀπλῶς λαμβάνει χώραν· καὶ ὁμοίως ἐκεῖνο ποῦ θέλωμεν εἶνε νὰ μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ εἴπωμεν: αὐτὸς τὸ ἔκαμε. Ἡ μὴ καθωρισμένη συμπεριφορὰ εἶνε ἀνεύθυνος συμπεριφορὰ· μᾶς δίδουν αἰσθητικὴν ἐνῶ ἡμεῖς θὰ ἠθέλωμεν νὰ εὗρωμεν αἰτιώδη ἐνεργεῖαν. Ὁ ἀκαθοριστικισμὸς λύει τὸ πρόβλημα κατὰ τρόπον τὸσον δραστηκὸν ὥστε φθάνει μέχρι τοῦ σημείου νὰ ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξιν τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργείας. Ἐὰν ἡ πράξις δὲν συνδέεται πρὸς τὸν ἐνεργὸν παράγοντα, εἶνε ἀδύνατον νὰ τὸν ἐπαινέσωμεν ἢ νὰ τὸν μεμφθῶμεν διὰ τὴν πράξιν του: αἱ πράξεις θὰ εἶνε συμβεβηκότα ποῦ θὰ αἰωροῦνται εἰς τὸ κενόν. Ὡς παρατήρησεν ὁ Hume, τὸ ἀντικείμενον τῆς ὁργῆς εἶνε ἓνα πρόσωπον· ἂν μία ἀδίκος πράξις ἐξεγείρῃ τὴν ὁργήν, τοῦτο συμβαίνει μόνον λόγῳ τῆς σχέσεώς της πρὸς τὸ πρόσωπον. «Συμφώνως ὁμοίως πρὸς τὴν θεωρίαν τῆς . . . τύχης ὁ σύνδεσμος οὗτος ἐκμηδενίζεται τελείως. Ἡ πράξις κατ' ἑαυτὴν δυνατὸν νὰ εἶνε ἀξιόμηπιτος· δυνατὸν νὰ εἶνε ἀντίθετος πρὸς ὅλους τοὺς κανόνας τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς θεησκείας· τὸ πρόσωπον ὅμως δὲν θὰ εἶνε ὑπεύθυνον δι' αὐτήν . . . Συμφώνως, λοιπόν, πρὸς τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἐλευθερίας, ὁ ἀνθρώπος θὰ εἶνε τόσον ἀσπίλος καὶ καθαρὸς, ὥστερα ἀπὸ τὰ στυγερώτερα ἐγκλήματα ποῦ θὰ ἔχει διαπράξῃ, ὅσον ἦτο κατὰ τὴν πρώτην στιγμὴν μετὰ τὴν γέννησίν του, οὔτε ὁ χαρακτήρ του θὰ ἐνέχεται ὅπως δῆποτε εἰς τὴν πράξιν του . . . ἡ δὲ κακία τῆς μιᾶς δὲν εἶνε ποτὲ δυνατὸν νὰ χρησιμοποιηθῇ ὡς ἀπόδειξις διὰ τὴν ἐγκληματικότητα τοῦ ἄλλου».) Ἡ ὑπόθεσις τῆς τύχης εἶνε ἐν τῷ συνόλῳ της παρὰ πολὺ ἀρνητικὴ ὥστε νὰ ἔχῃ οἰανδῆποτε χρησιμότητα· ἀρνεῖται τὴν ἀναγκαιότητα τῆς πράξεως ἀπὸ μέρους τοῦ ἐνεργοῦ παράγοντος, καὶ οὕτω ἀποκρούει συγχρόνως καὶ τὴν εὐθύνην. Ὁ Hume συμπεραίνει ὅτι «μό-

1) Treatise, Μέρος III, Τμ. II.

νον ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχῶν τῆς ἀναγκαιότητος ἀποκτῆ τὸ πρόσωπον οἰανδήποτε ἀξίαν ἢ ἀπαξίαν διὰ τὰς πράξεις του, ὅσονδήποτε καὶ ἂν ἡ κοινὴ γνώμη κλίνει πρὸς τὴν ἀντίθετον κατεύθυνσιν». 1)

Εἶδομεν ὅμως ὅτι τὸ γὰ ἐπιστρέφωμεν εἰς τὸν καθοριστικισμόν δὲν ἀποτελεῖ καὶ διέξοδον· καθόσον ἐνῶ δ ἀκαθοριστικισμὸς μᾶς ὀδηγεῖ πρὸς τὴν ἀρνησιν τῆς ἀνθρωπίνης εὐθύνης, ὁ καθοριστικισμὸς ἀποκλείει τὴν πραγματικὴν δυνατότητα. Εὐρισκόμεθα λοιπὸν ἔμπρὸς εἰς ἓνα πραγματικὸν δῆλημα: εἰὰν δεχθῶμεν τὸν καθοριστικισμόν ἀρνούμεθα τὴν ἐλευθερίαν· εἰὰν ὑποστηρίξωμεν τὸ ἀντίθετον πάλιν θὰ ἀρνηθῶμεν τὴν ἐλευθερίαν. Ἴσως τὸ πρᾶγμα γὰ ἔχει ὅπως ὑπέδειξεν ὁ Καρτ: ὅτι, δηλαδή, ἡ ἐλευθερία εἶνε ἓνα γεγονός πρὸς τὸ πρέπει γὰ τὸ παραδεχθῶμεν, τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν μᾶς εἶνε δυνατόν γὰ τὸ ἀποδείξωμεν· ὅτι, μὲ ἄλλας λέξεις, ἡ ἐλευθερία εἶνε μυστήριον. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον κυρίως ἐλπίζω γὰ ἀποδείξω εἰς τοὺς ἀναγνώστιας τῆς παρούσης μελέτης εἶνε, ὅτι τὸ πρόβλημα τοῦτο εἶνε ἐκτάκτως περίπλοκον, καὶ ὅτι αἱ ἐκ παραδόσεως θεωρίαι εἶνε ἐλάχιστα ἱκανοποιητικαί. Ἴσως μάλιστα καὶ γὰ μὴ εἶνε δυνατόν γὰ εὐρεθῆ καμμία λύσις. Ἢ εὐκολωτέρου διέξοδος θὰ ἦτο γὰ ἀρνηθῆ κανεὶς ὅτι τὸ πρόβλημα ὑφίσταται— γὰ πετάξωμεν, δηλαδή, ἔξω ἀπὸ τὸ παράθυρον τὴν ἔννοιαν τῆς ἐλευθερίας καὶ γὰ συμπεράνωμεν, μαζί μὲ τὸν Σπινόζα, ὅτι αἱ πρακτικαὶ κρίσεις εἶνε συγκεχυμέναι καὶ μὴ ἱκανοποιητικαί. Τὴν λύσιν αὐτὴν τὴν ἐξητάσαμεν ἤδη καὶ τὴν ἀπεκρούσαμεν. Θὰ εἴπωμεν ὅμως, ἄρα γε, ὅτι δὲν ὑπάρχει καμμία λογικὴ φόρμουλα, ἡ ὁποία γὰ εἶνε εἰς θέσιν γὰ ἐκφράση ἱκανοποιητικῶς τὴν βίωσιν τῆς ἐπιλογῆς καὶ γὰ δώση κῦρος εἰς τὰς πρακτικὰς κρίσεις; Ὅσον ἀφορᾷ ἐμὲ, ἐγὼ δὲν θὰ ἀπέκρουον τὴν ἔννοιαν τοῦ μυστηρίου, ἀπλῶς καὶ κατ' ἀρχὴν. Εἶνε δυνατόν γὰ ὑπάρχουν δεδομένα τῆς πείρας πρὸς γὰ μὴ εἶνε δεκτικὰ ἔννοιολογικῆς διατυπώσεως. Ἦρὶν ὅμως γὰ κηρυχθῶμεν ὑπὲρ μιᾶς τοιαύτης ἀπίψεως, νομίζομεν ὅτι θὰ ἦτο φρόνιμον γὰ ἐρευνήσωμεν ἀκόμη περισσότερον τὴν κατάστασιν, μὲ τὴν ἐλπίδα γὰ ἀνακαλύψωμεν καμμίαν διατύπωσιν ἡ ὁποία γὰ ἀποδειχθῆ ἱκανοποιητικὴ. Ἦρῶσι λοιπὸν εἶνε οἱ παράγοντες τοὺς ὁποίους πρέπει γὰ λάβη ὑπ' ὄψιν του οἰοσδήποτε ὀρισμὸς τῆς ἐλευθερίας;

1) Traetise Μέρος III, Τμ. II.

Πάντως θὰ πρέπει νὰ μῶς εἶνε δυνατόν νὰ εἴπωμεν ὅτι τὰ ἀνθρώπινα ὄντα εἶνε ὑπεύθυνα διὰ τὰς πράξεις των· τούτων οὕτως ἐχόντων ἀποκλείεται ἡ θεωρία τῆς τύχης. Ἐὰν ὅμως πάλιν ὁ ἄνθρωπος εἶνε μία αἰτία ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἔπεται ἀναγκαιῶς ἡ πράξις, τότε ἀποκλείεται ἡ πραγματικὴ δυνατότης. Συνεπῶς, ἀποκλείεται ἡ θεωρία τῆς αἰτιότητος ὡς αὐστηρὰ προϋπόθεσις. Εἶνε ἀνάγκη νὰ ἔχωμεν μίαν αἰτίαν τῆς πράξεως, πρῶγματι ὅμως δὲν πρέπει νὰ εἶνε ἀναγκαῖον ἡ αἰτία αὕτη νὰ πραγματοποιηθῆῖ εἰς τὸ εἰδικὸν συγκεκριμένον ἀποτέλεσμα. Τὸ δυστύχημα μὲ τὸν καθοριστικισμόν εἶνε ὅτι, σύμφωνα μὲ τὴν θεωρίαν, ἡ αἰτία εἶνε τρόπον τινὶ καθορισμένη ὑπὸ τοῦ ἀποτελέσματος. Ἐὰν δηλαδὴ δεατυπώσωμεν ὁμῶς τὸ πρῶγμα θὰ εἴπωμεν: ἡ αἰτία εἶνε ἀνάγκη νὰ παραγάγῃ τὸ ἀποτέλεμά της· ἢ διὰ νὰ ἐκφρασθῶμεν τυπικώτερον: ἡ αἰτία συνεπάγεται ἀναγκαιῶς τὸ ἀποτέλεμά της. Λιὰ νὰ δώσωμεν λόγον τῶν πρακτικῶν πεποιθήσεων, θὰ πρέπει νὰ καταρτίσωμεν εἰς ἓνα τύπον αἰτίας ἀπὸ τὸν ὁποῖον τὸ ἀποτέλεσμα δὲν θὰ ἔπεται ἀναγκαιῶς. Λιὰ τὸν λόγον αὐτὸν προτείνομεν νὰ ἀναστήσωμεν τὴν ἔννοιαν τῆς δυνάμεως τὴν ὁποίαν ὁ Hume εἶχεν ἐντιμώσει.

§ 7. Δύναμις. — Κατὰ τὴν κυριαρχοῦσαν θεωρίαν ἡ αἰτιότης¹⁾ εἶνε σχέσις συναρτήσεως μεταξὺ ὄντοτήτων ἢ συμβεβηκότων, εἰς τρόπον ὥστε εἰν εἶνε γεγονὸς ὅτι τὸ Α ὑπῆρξεν ἡ αἰτία τοῦ Χ, θὰ εἶνε ἀληθὲς ὅτι εἰς ὅλαις τὰς περιπτώσεσι τὸ Α θὰ περιλαμβάνει τὸ Χ. Ἡ ἰδικὴ μίς ἀντίληψις περὶ δυνάμεως διαφέρει ἀπὸ τὸν ἀνωτέρω ὀρισμόν ἀπὸ τῶν ἑξῆς ἀπόψεων. α') Ἐἰ αἰτιότης εἶνε μία ἀτομικὴ σχέσις μεταξὺ καθ' ἕκαστον ὄντοτήτων.²⁾ Τὸ ὅτι ἡ σχέσις αὕτη εἶνε γενικὴ θὰ ἀποτελεῖ ἓνα πρόσθετον συμπέρασμα, ὁσαύκις τὰ γεγονότα τὸ δικαιολογοῦν· ἀλλ' ἡ γενικότης δὲν εἶνε συστατικὸν στοιχεῖον τῆς δυνάμεως.

β') Δύναμις σημαίνει περισσότερον ἀπὸ τὸ ἀπλοῦν γεγονὸς ὅτι δύο συμβεβηκότα, εἴτε ταῦτα συνέχονται εἴτε ὄχι, ἀκολουθοῦν τὸ ἓν τὸ ἄλλο. Δύναμις εἶνε αἰτιώδης ἀποτελεσματικότης, δρᾶσις,

1) Russell, ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 180—208.

2) Λιὰ ὁμοίαν ἀποψιν ἴδ. C. Ducasse ἐν Journal of Philosophy Τόμ. XXIII, ἀριθ. 8. Ὁ Ducasse ὅμως ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ αἰτία ἐν πάσῃ περιπτώσει εἶνε ἓνα συμβεβηκός ἢ μία ἀλλοίωσις.

παραγωγή. Ἡ ὀρμητικὴ πίεσις τοῦ λίθου ἐπὶ τοῦ παραθύρου εἶνε ἡ αἰτία ὅτι ἐθραύσθη τὸ παράθυρον, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι ὁ λίθος ἐνήργησεν ἐπὶ τοῦ παραθύρου καὶ τὸ ἐθραυσεν. Παρὰ τὴν ἀντίθετον ἀποψιν τοῦ Hume, ἐγὼ ἔχω παρατηρήσει (ὑπὸ τὰς συνήθεις ἐπιφυλάξεις πού ὑπάρχουν σχετικῶς πρὸς τὰς πιθανότητας σφαλμάτων εἰς κάθε παρατήρησιν) ὅτι τὸ Α ὄθησε τὸ Χ, ἢ ὅτι ἡ πεποιθήσις μου ὅσον ἀφορᾷ τὴν πρότασιν Β με ἔφερεν εἰς τὸ νὰ πιστεύσω εἰς τὴν πρότασιν Γ. Ἡ αἰτία εἶνε ἐνεργὸς καὶ παράγει τὸ ἀποτέλεσμα.

γ') Δύναμις εἶνε ἡ αἰτιώδης ἐκείνη σχέσις κατὰ τὴν ὁποίαν, ἡ αἰτία δὲν περιλαμβάνει τὸ ἀποτέλεσμα τὸ ὁποῖον, κατ' οὐσίαν, ἐπροκάλεσε· δεδομένης μίας αἰτίας, εἶνε δυνατὰ περισσότερα τοῦ ἑνὸς ἀποτελέσματα. Ἐσκῶ δύναμιν ἐπὶ τῆς συμπεριφορᾶς μου ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι εἶμαι ἐλεύθερος νὰ ἐνεργήσω κατὰ πολλοὺς τρόπους, ἢ καὶ νὰ μὴ ἐνεργήσω καθόλου· ἡ εἰδικὴ καὶ συγκεκριμένη ἐνέργεια τὴν ὁποίαν ἐξέλεξα δὲν εἶνε ἀναγκαία δι' ἐμέ. Ἀνάγκη νὰ σημειώσωμεν ὅτι τὸ σημεῖον γ') εἶνε ἐπιπρόσθετον εἰς τὸ σημεῖον α'). Διότι, ἐπὶ τῇ ὑποθέσει ὅτι περιεγράψαμεν τὴν ἀτομικὴν αἰτίαν καθ' ὅλα τὰ εἰδικὰ καὶ μοναδικὰ αὐτῆς χαρακτηριστικὰ, καὶ ἐπὶ τῇ ὑποθέσει ὅτι περιεγράψαμεν τὸ ἀποτέλεσμα κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, πάλιν θὰ ἦτο οἷοσδήποτε ἄνθρωπος ἐλεύθερος νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι ἡ μοναδικῶς καθωρισμένη αἰτία περιέχει τὸ μοναδικῶς καθωρισμένον ἀποτέλεσμα. Καὶ πράγματι, ἐφ' ὅσον εὐρισκόμεθα εἰς τὸν κόσμον τῶν ἐννοιῶν, γενικῶν ἢ εἰδικῶν, ἢ μᾶλλον ἐφ' ὅσον ὀρίζομεν τὸ καθ' ἕκαστον, τὸ ἀτομικόν, διὰ τῆς ἐννοίας του, εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ ἀκολουθήσωμεν τὴν θεωρίαν τῆς ἀναγκαίας συνεπείας. Δύναμις, κατὰ ταῦτα, εἶνε αἰτιότης χωρὶς ἀναγκαίαν συνέπειαν, καὶ ἀσκεῖται ὑπὸ ἀτόμου τινός, ἀπ' εὐθείας, καὶ ὄχι ἀναλόγως τῆς ἐννοίας του.

Ἄλλὰ ἔχει κανένα νόημα μία αἰτιότης χωρὶς ἀναγκαίαν συνέπειαν; Καὶ ἐὰν ἔχη κατὰ τί διαφέρει ἀπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς τύχης ὅπως αἴτη ἐκτίθεται ἀπὸ τοὺς ὑπερασπιστὰς τοῦ ἀκαθοριστικισμοῦ; Ἐὰν δεδομένης τῆς αἰτίας, τὸ συγκεκριμένον ἀποτέλεσμα δὲν ἔπεται ἀναγκαίως, τότε, τὸ συμβεβηκὸς εἶνε τυχαῖον ἀποτέλεσμα. Μὲ ἄλλας λέξεις, μήπως συμβαίνει ἡ θεωρία τῆς δυνάμεως εἶνε ἡ θεωρία τοῦ ἀκαθοριστικισμοῦ ὑπὸ διάφορον ὄνομα; Ἄς ἴδωμεν. Ἡ δύναμις εἶνε παρα-

γωγῆ· ἐνῶ ἡ αἰτία δὲν ἦτο ὑποχρεωμένη νὰ παραγάγῃ τὸ ἀποτέλεσμα, τὸ ὁποῖον πράγματι παρήγαγε. Δύναμις εἶνε αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἰκανότης νὰ παραγάγῃ ἓνα δεδομένον ἀποτέλεσμα χωρὶς νὰ παράγῃ αὐτὸ κατ' ἀνάγκην. Τὸ συγκεκριμένον γεγονός τῆς πείρας εἶνε πολυσύνθετον· περιλαμβάνει συγχρόνως καὶ ἐνέργειαν καὶ ἀληθινὴν δυνατότητα. Αἱ κατὰ παρὰθεσιν θεωρίαι δὲν λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν τὸ συγκεκριμένον τοῦτο γεγονός· ὁ ἀκαθοριστικισμὸς παραλείπει τὸ πρῶτον αὐτοῦ συστατικὸν στοιχείον, καὶ ὁ καθοριστικισμὸς τὸ δεύτερον. Ἐξετάσομεν τώρα τί σημαίνει ἡ θεωρία τῆς δυνάμεως ἐξεταζομένη ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀνθρώπινην πείραν.

Ἐξετάσομεν ὅτι δὲν ἐξτέλεσα τὸ ἔργον ποῦ μοῦ εἶχε ἀνατεθῆ καὶ σὺς μὲ μίμνησθε διὰ τὴν παραλείψει μου αὐτήν, διατεινόμενος ὅτι ἡ παραλείψει μου ὑπῆρξε τὸ ἀποτέλεσμα μίας ἐλευθέρως ἐπιλογῆς. Ὁχι—ἀπαντῶ ἐγώ—δὲν κατώρθωσα νὰ ἐκτελέσω τὴν ἐργασίαν διότι εἶμαι τεμπέλης· εἶμαι ἐκ φύσεως τεμπέλης. Σοὺς κατόπιν τοῦτου, ἐπιμένετε (ἀκολουθοῦντες τὸν Ἀριστοτέλη) ὅτι ἡ τεμπελιά εἶνε συνήθεια τὴν ὁποίαν ἀπέκτησα μὲ τὸ εἶδος τῆς ζωῆς ποῦ ἐξοῦσα καὶ μὲ τὸ εἶδος τῶν ἐπιλογῶν ποῦ ἐνήργουν ἐλευθέρως. Τὸ δέχομαι—σοὺς ἀπαντῶ· ἀλλὰ διατί συμπεριφέρθη κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν ποῦ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ γίνω τεμπέλης; Διότι ἐκ φύσεως δὲν ἔχω τὴν δύναμιν νὰ ἐπιβληθῶ εἰς τὸν ἑαυτὸν μου.

Ἡ συζήτησις αὐτὴ μᾶς ἀναγκάζει νὰ δεχθῶμεν τὴν ἀποψιν ὅτι ἡ ἐνέργειά μου εἶχε καθορισθῆ ἀπὸ τὴν φύσιν μου. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον πράγματι ἡ ἀνωτέρω συζήτησις φέρει εἰς φῶς εἶνε ὅτι ἐὰν δὲν διακρίνομεν μεταξὺ τοῦ αἰσίου, τοῦ ἐγώ, καὶ τῆς φύσεώς του, δὲν εἶνε δυνατὴ ἄλλη ἐξήγησις τῆς ἀνθρώπινης ἐνεργείας παρὰ ἡ διὰ τοῦ καθοριστικισμοῦ. Ἐὰν τὸ ἐγὼ συνίσταται εἰς τὴν φύσιν του, ἐὰν ἡ οὐσία ταυτίζεται πρὸς τὴν ἐννοίαν, τότε ἡ ἀνθρώπινη ἐπιλογὴ εἶνε προκαθορισμένη. Ἀντιθέτως· τὸ ἐγὼ θὰ εἶνε ἐλεύθερον ὑπὸ τὴν ἐννοίαν ὅτι δὲν συνίσταται τοῦτο εἰς τὴν φύσιν του. Εἶνε συνεπῶς ἀνάγκη νὰ θέσωμεν ἐκποδὸν τὴν τυπικὴν αἰτίαν τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὁ Ἀριστοτέλης δίδει τὸν ὅρισμόν ὅτι οὐσία εἶνε ἡ ἐννοία· ἡμεῖς ἀποκρούομεν τὸν ὅρισμόν τοῦτον. Ἡ ἐννοία εἶνε καὶ ποῦ γίνεται ἢ παρέρχεται ἐντὸς μίας οὐσίας· ἐγὼ κἀμινω τὴν ἐννοιά μου ἢ ἐγὼ γίνομαι ἡ ἐννοιά μου. Κατὰ ταῦτα, τὸ

ἐγὼ δὲν εἶνε κατ' ἀνάγκην προκαθορισμένον. Δὲν κατώρθωσα νὰ ἐκτελέσω τὸ ἔργον μου διότι ἡ φύσις μου εἶνε νὰ εἶμαι τεμπέλης ἢ νὰ μὴν ἠμπορῶ νὰ ἐπιβληθῶ εἰς τὸν ἑαυτὸν μου· ναί, ἀλλ' εἶμαι ὑπεύθυνος διὰ τὴν φύσιν μου ἄλλο τόσον, ὅσον καὶ διὰ τὰς πράξεις μου. Τώρα, τὸ νὰ προκαλῆ τι κατ', εἶνε μία σχέσις μεταξὺ ἐννοιῶν: τὸ ἐγὼ εἶνε μία αἰτία ἢ ὁποῖα δὲν προκαλεῖ τὰς πράξεις της, διότι τὸ ἐγὼ δὲν εἶνε ἐννοια, — διότι τὸ ἐγὼ εἶνε ἡ αἰτία τῆς ἐννοίας του. Καὶ τοῦτο εἶνε δύναμις: δηλαδή ἡ ἰκανότης τοῦ ἐγὼ νὰ μεταβάλλῃ τὴν φύσιν του. Καὶ οὕτω, δι' ἄλλης ὁδοῦ ἐφθάσαμεν πάλιν εἰς τὰ συμπεράσματα τῆς παραγράφου B. Τὸ ἐγὼ εἶνε διάφορον ἀπὸ τὴν φύσιν του, εἴτε αὕτη εἶνε λογικὴ εἴτε εἶνε ἐπιθυμητικὴ (ὄρεκτικὴ)· ἡ δὲ ἀπόφρασις τοῦ ἐγὼ εἶνε, κατὰ τελευταῖον λόγον, ἡ ἀπόφρασις εἴαν θὰ εἶνε ἢ δὲν θὰ εἶνε λογικόν. Ἐἴμεθα ἐλεύθεροι ἕνας ἕκαστος ἐν σχέσει πρὸς τὴν φύσιν του. Εἶνε ἀλήθεια ὅτι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐνεργοῦμεν σύμφωνα πρὸς τὰς φύσεις μας· ὑπάρχουν ὅμως κρίσιμοι στιγμαί, ἀπρόοπτοι περιστάσεις, στιγμαί μεγάλων ἀποφάσεων, ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἴσταται χωριστὰ ἀπὸ τὸν χαρακτήρα του, τὸν κρίνει, καὶ μεταβάλλει τὰς ἀξίας του. Ὁκνηρία, ἀδυναμία ἐνσονται τοῦ ἑαυτοῦ του, ἐπιμονή, σωφροσύνη — ὅλαι αὗται αἰστάσεις ἔχουν ἐκλεγῆ ἐλευθέρως ἤδη ἀπὸ τῆς παιδικῆς ἡλικίας.

Ἄς ἀνακεφαλαιώσωμεν: ἡ ἐννοια τῆς δυνάμεως περιλαμβάνει τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα. Ὡς πρὸς τὴν αἰτίαν: α) Ἡ αἰτία δὲν εἶνε ἀνάγκη νὰ εἶνε συμβεβηκός· δυνατόν νὰ εἶνε κάποια συγκεκριμένη ὄντοτης — τουτέστι τὸ ἐγὼ. β) Ἡ αἰτία εἶνε οὐσία ὑπὸ τὴν ἐννοίαν ὅτι εἶνε κατ' ἐξῆς διάφορον ἀπὸ τὰς ιδιότητάς της. Ὡς πρὸς τὸ ἀποτέλεσμα: γ) Τὸ ἐγὼ καθορίζει ὅχι μόνον τὰς πράξεις του ἀλλ' ἐξ ἴσου καὶ τὰς ιδιότητάς του· μὲ μίαν λέξιν τὴν ἐννοίαν του. Ὡς πρὸς τὴν αἰτιώδη σχέσιν: δ) Δύναμις εἶνε μία εἰδικὴ σχέσις μεταξὺ μίας καὶ ἑκάστον αἰτίας καὶ ἐνὸς καὶ ἑκάστον ἀποτελέσματος. ε) Ἡ αἰτία δὲν συνεπάγεται κατ' ἀνάγκην τὸ ἀποτέλεσμα ἀλλὰ παράγει αὐτό. Κατὰ ταῦτα ἡ δύναμις εἶνε αἰτιότης χωρὶς γενικότητα καὶ χωρὶς ἀναγκαιότητα· ἐνεργεῖται ἀπὸ μίαν αἰτίαν ἢ ὁποῖα δὲν εἶνε οὔτε ἀλλοίωσις (ἀλλαγὴ) — ἀφοῦ εἶνε οὐσία ἢ ὁποῖα ἀποτελεῖ ὑπόστρωμα τῆς ἀλλοιώσεως, οὔτε καὶ καθωρισμένη μορφή, ἀφοῦ ἡ οὐσία καθορίζει τὴν μορφήν της.

§ 8. Θεωρητικὸς καὶ Πρακτικὸς Λόγος. Ὑπεστηρίξαμεν ὅτι τὰ ἀνθρώπινα ὄντα εἶνε ἐλεύθερα· δὲν εἶπομεν ὅμως, ὅτι ὑπάρχει ἐλευθερία εἰς τὴν φύσιν ἢ ἐν τῷ Θεῷ. Ἡ παροῦσα μελέτη δὲν προτίθεται νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν ἔννοιαν τῆς δυνάμεως καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν κύκλον τῆς ἀνθρωπίνης ἐπιλογῆς. Ἀλλὰ καὶ ἂν ὑποθέσωμεν ὅτι ἐλύσαμεν τὸ δῆλημα· καθοριστικισμὸς ἢ ἀκαθοριστικισμὸς, πάλιν θὰ παρισμένει ἀσάφη ἔλαττον τὸ δῆλημα ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴν σύγκρουσιν μεταξὺ τῶν πεποιθήσεων τοῦ πρακτικοῦ λόγου καὶ τῶν πεποιθήσεων τοῦ θεωρητικοῦ λόγου. Πρὶν ὅμως ἀρχίσωμεν τὴν ἐξέτασιν τοῦ ζητήματος τούτου, δὲν ἔχομεν ἄρα γε νὰ ἀντιμετωπίσωμεν μίαν δυσκολίαν ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὰ γεγονότα αὐτῆς ταύτης τῆς παρατηρήσεως: Πρωτεύει μὲν ἡ ἀρχὴ: ὁ Πυθαγόρας παραβάλλει τὰ πορίσματα τῆς αὐτοπαρατηρήσεως πρὸς τὰ τῆς παρατηρήσεως ἐν γένει καὶ ἐκφράζεται ὡς ἑξῆς: «Ἡμεῖς εἶνε δυνατόν νὰ φανταζώμεθα ὅτι αἰσθανόμεθα μέσα μας μίαν ἐλευθερίαν, ἕνας παρατηρητὴς ὅμως εἶνε συνήθως εἰς θέσιν νὰ συμπερίη τὰς πράξεις μας ἀπὸ τὰ ἑλατήρια καὶ ἀπὸ τὸν χαρακτῆρα μας· καὶ ἔτιαν ἀκόμη δὲν τὸ κατορθώνει συμπεραίνει γενικῶς ὅτι θὰ ἦτο εἰς θέσιν νὰ τὸ προῖξῃ εἰάν εἶχε πλήρη καὶ τελείαν γνῶσιν ὅλων τῶν λεπτομερειῶν τῆς καταστάσεως καὶ τοῦ χαρακτῆρος μας, ὡς καὶ τῶν μυχαιαίων ἐλατηρίων τῆς ἰδιοσυγκρασίας καὶ τῆς διαθέσεώς μας». 1) Ἡ ἀνωτέρω περιγραφή περιλαμβάνει ἕνα ἐπιχείρημα ἐκ τῆς πείρας, καὶ ἕνα ἐπιχείρημα ἐξ ἐνδείξεων. Θὰ ἀρχίσωμεν τὴν ἐξέτασιν μας ἀπὸ τὸ πρῶτον ἐκ τῶν δύο ἐπιχειρημάτων.

Ἐχομεν ὁρισμένους προσηδοκίας ἐν σχέσει πρὸς τὴν συμπεριφορὰν τῶν συνανθρώπων μας, τὰς ὁποίας τὰ πράγματα ἐπαληθεύουν. Πῶς θὰ ἦτο ἄλλως τε δυνατόν νὰ λειτουργήσῃ κανονικῶς ὁ κοινωνικὸς ὄργανισμὸς, εἰάν ἡ συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων δὲν ἦτο κανονικὴ καὶ προβλέψιμος; Αὐτὸ τοῦτο τὸ γεγονὸς ὅτι τιμωροῦμεν καὶ ἀνταμείβομεν τοὺς ἀνθρώπους δεικνύει ὅτι ἡ συμπεριφορὰ καὶ ὁ χαρακτῆρ τῶν εἶνε προφανῶς ἀποτελέσματα αἰτίων. Νομίζομεν ὅτι μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ δεχθῶμεν ὅτι οἱ ἀνθρώποι ἔχουν σταθεροὺς χαρακτῆρας, οἱ ὁποῖοι καθιστοῦν τὴν παρατηρητὴν ἱκανὸν νὰ προείπῃ τὴν συμπεριφορὰν

1) Ἐνθ. ἀνωτέρω.

των' και ὅτι αἱ πράξεις εἶνε δυνατόν νὰ ἐπηρεάζωνται και νὰ ἐξαο-
 τῶνται ἀπὸ ἐξωτερικοὺς παράγοντας· ὅλα αὐτά, λέγομεν, μᾶς ἐπιτρέπε-
 ται νὰ τὰ παραδεχθῶμεν χωρὶς νὰ ἐγκαταλείψωμεν τὴν ἄποψιν ὅτι τὰ
 ἀνθρώπινα ὄντα εἶνε ἐλεύθερα. Μία τιμωρία ἐπιδραῖ ἐπὶ τοῦ ἀτόμου κατὰ
 τρόπον ὥστε νὰ ἐπιφέρῃ μεταβολήνεις τὴν διαγωγὴν του, διότι τὸ ἄτομον
 προτιμᾷ νὰ ἀποφύγῃ εἰς τὸ μέλλον τὸν πόνον μᾶλλον παρὰ νὰ ἐπιμείνῃ
 εἰς τὸν αὐτὸν τρόπον συμπεριφορᾶς και νὰ ὑφίσταται τὰς δυσαρρέ-
 στους συνεπειάς. Ὁμοίως, ὁ θεατὴς εἶνε εἰς θέσιν νὰ προείπῃ τὴν συμ-
 περιφορὰν μου ὡς ἐκ τοῦ χαρακτῆρος τὸν ὁποῖον ἐξέλεξα ἐλευθέρας.
 Οἱ χαρακτῆρες εἶνε πάντοτε συνήθειαί. Ἡ ἐλευθερία τῆς ἐπιλογῆς
 δὲν ἐξυπακούει, ὅπως τὸ φρονεῖ ὁ Bergson, ὅτι ἡ πράξις ἐμφανίζει
 κάθε στιγμὴν κάτι τὸ νέον. Εἶνε παρ' ὅλα ταῦτα δυνατόν νὰ ὑπο-
 στηριχθῆ, ὅτι ὑπὸ τὴν προκειμένην ὑπόθεσιν, εἶνε ἐλεύθερον τὸ ἄτο-
 μον (τὸ ἐγὼ) νὰ μεταβάλλῃ τὸν χαρακτῆρα του και τότε αἱ προσδοκίαι
 θὰ διεψεύδοντο. Ἀλλά, μήπως δὲν διεψεύδονται καμμιά
 φορά;

Ἐὰν μᾶς εἴπουν τώρα ὅτι ἡ ἄποψις αὕτη εἶνε ἀστήρικτος, διότι ὅλα
 τὰ συμβεβηκότα εἶνε ἀναγκαῖα ἀπαξ εἶνε δεδομένοι οἱ ὅροι των, εἶνε
 φανερόν ὅτι ἡ συζήτησις ἔχει μετατοπισθῆ ἀπὸ τοῦ πεδίου τῆς παρα-
 τηρήσεως εἰς τὸ πεδῖον τῶν αἰτημάτων. Ἔχομεν νὰ ἀντιμετωπίσωμεν
 τὸ δῆθεν τεκμήριον τοῦ θεωρητικοῦ λόγου κατὰ τὸ ὁποῖον—διὰ νὰ
 ἐπαναλάβωμεν τὴν φράσιν τοῦ Hume—ἐὰν οὗτος (ὁ θεατὴς) εἶχε
 πλήρη και τελείαν γνῶσιν ὅλων τῶν λεπτομερειῶν τῆς καταστά-
 σεως και τοῦ χαρακτῆρος μας, καθὼς και τῶν μυχαιτίτων ἐλατη-
 ρίων τῆς ἰδιοσυγκρασίας και τῆς διαθέσεώς μας θὰ ἦτο ἱκανὸς νὰ
 συμπεράνῃ ἐκ τούτων τὰς πράξεις μας. Ὅτι τὸ τοιοῦτον ἀποτελεῖ
 ἓνα τεκμήριον, μίαν εἰκασίαν, δὲν εἶνε δυνατόν νὰ τὸ ἀρνηθῆ κα-
 νείς· ἀποτελεῖ τὸ τεκμήριον ὅτι κάθε συμβεβηκὸς εἶνε ἀναγκαίως προ-
 καθωρισμένον δι' ἀναφορᾶς πρὸς μίαν αἰτίαν. Τί σημαίνει τοῦτο;
 Ὅτι ἀπαξ δοθείσης τῆς αἰτίας δὲν ἦτο δυνατόν διάφορον ἀποτελέσμα.
 Ἐφ' ὅσον ὅμως ἡ σχέσις μεταξὺ αἰτίας και ἀποτελέσματος εἶνε σχέσις
 συνθετικῆ, ἀφοῦ τὸ ἀποτελέσμα δὲν περιλαμβάνεται ἀναλυτικῶς εἰς τὴν
 αἰτίαν, πῶς εἶνε δυνατόν νὰ ὑποστηρῆ κανείς ὅτι κανένα ἄλλο ἀπο-
 τέλεσμα δὲν ἦτο δυνατόν; Ὁ ἐπιστήμων ἀπλῶς ἔχει παρατηρήσει ὅτι

τὸ συμβεβηκὸς X προῆλθεν ἀπὸ τὴν αἰτίαν A· ἐὰν δέ, κατόπιν, παρατηρήσει μίαν ὁμοίαν συσχέτισιν εἰς διάφορον χρονικὸν σημεῖον θὰ συμπεράνει ὅτι εἰς ὅλας τὰς περιπτώσεις ὅπου ἐμφανίζεται τὸ A, θὰ ἐμφανισθῆ (κατὰ πᾶσαν πιθανότητα) καὶ τὸ X. Μὲ μίαν λέξιν, τὸ μόνον πρᾶγμα ποὺ ὁ ἐπιστήμων εἶνε εἰς θέσιν νὰ ὑποστηρίξη ἐγκύρως εἶνε τὸ δυνατόν μᾶς προβλέψεως, ὄχι ὅμως καὶ τὴν ἀναγκαιότητα αὐτῆς.

Λὲν νομίζομεν νὰ ὑπάρχη τι τὸ ἀσυμβίβαστον μεταξὺ τοῦ ἰδικοῦ μας ὁρισμοῦ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς θεωρίας περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς προβλέψεως τῶν γεγονότων, ἀρκεῖ νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὠρισμένους περιορισμοὺς ὡς πρὸς τὴν τελευταίαν. Θὰ εἴπωμεν λοιπὸν ὅτι οἱ νόμοι τῆς ἐπιστήμης ἐκφράζουν στατιστικοὺς μέσους ὄρους, οἱ ὅποιοι μᾶς καίηστον ἱκανοὺς νὰ συμπεράνωμεν ἐν σχέσει πρὸς ὠρισμένον ἄτομον, ὅτι, ὡς ἐκ τοῦ χαρακτηῆρος του θὰ συμπεριφερῆ καθ' ἓνα ὠρισμένον τρόπον. Οἱ νόμοι ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἀνθρωπίνην συμπεριφορὰν θὰ λάβουν γενικῶς τῶν τρόπων τὴν ἀκόλουθον μορφήν: μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ ἀναμένωμεν ἀσφαλῶς ὅτι ἄνθρωποι ποὺ παρουσιάζουν τοιαῦτα ἢ τοιαῦτα χαρακτηριστικά, ποὺ εὐρίσκονται εἰς τοιαύτας ἢ τοιαύτας συνθήκας, θὰ ἐνεργήσουν κατὰ τοιοῦτον ἢ τοιοῦτον τρόπον. Καίτοι ὅμως τὰ πάθη τῶν ἀνθρώπων, οἱ λόγοι καὶ αἱ συνθῆκαι δὲν προκαλοῦν ἀναγκαιῶς τὰς πράξεις του, παροτρύνουν οὐχ ἤττον τὸ ἄτομον νὰ κινήθῃ πρὸς μίαν συγκεκριμένην κατεύθυνσιν· τὰ ἀνθρώπινα ὄντα ἐκλέγουν συνήθως καὶ κατὰ μέσον ὄρον, τὸν δρόμον ποὺ τοὺς ὑποδεικνύουν τὰ ἰδιαιτικά ἢ τὰ πάθη των. Ἐν συνόψει αἱ πεποιθήσεις τοῦ πρακτικοῦ λόγου εἶνε δυνατόν νὰ ἐναρμονισθοῦν πρὸς τὰ τεκμήρια τοῦ θεωρητικοῦ λόγου ὑπὸ τὸν ὄρον α') τὰ τελευταῖα νὰ εἶνε διατυπωμένα κατὰ τρόπον ποὺ νὰ περιλαμβάνη πιθανὴν πρόρρησιν καὶ β') ὑπὸ τὸν ὄρον αἱ πρῶται δὲν εἶνε διατυπωμένα κατὰ τρόπον ὃ ὅποιος νὰ ἀποκλείη τὴν στατιστικὴν ὁμοιομορφίαν. Ἐάν, τέλος, μᾶς ἐρωτήσουν: τί νόημα ἔχει τὸ νὰ λέγωμεν ὅτι αἱ πράξεις εἶνε ἐλεύθεραι, καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὴν πείραν, ἀφοῦ ἀπαξ ἐμείναμεν σύμφωνοι ὅτι εἶνε δυνατόν νὰ προβλεφθοῦν; — θὰ ἀπαντήσωμεν ὅτι ἡ πρότασις, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶνε ἐλεύθερος νὰ συμπεριφερῆ ὅπως θέλει, ἔχει νόημα ἐν σχέσει πρὸς τὴν πείραν μας περὶ ἐπιλογῆς ποὺ μᾶς δίδει ἢ αὐτοπαρατήρησις.

§ 9. Καμμία φιλοσοφία δὲν εἶνε ὑγιῆς ἐφ' ὅσον λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τῆς ἓνα μέρος μόνον ἀπὸ τὰς ἀρχικὰς μας πεποιθήσεις ὅπως ἐνσωματοῦνται αὐταὶ εἰς τὸν κοινὸν νοῦν· καμμία φιλοσοφία δὲν εἶνε ἱκανοποιητικὴ ἐφ' ὅσον αὕτη, μὲ τὸ νὰ περιορίσῃ ἤδη τὸν ἑαυτὸν τῆς εἰς ἓνα ὁρισμένον σύνολον εἰδικῶν κανόνων, ἀποκλείει μεγάλα τμήματα τῆς πείρας. Εἰς ὅλας τὰς ἐποχὰς ὑπάρχει μία τάσις, ἡ μία ἢ ἡ ἄλλη ὁμὰς τῶν πρωταρχικῶν πεποιθήσεων νὰ ὑπερισχύῃ ἔναντι τῶν λοιπῶν καὶ νὰ νομοθετῇ καὶ ἐπ' αὐτῶν. Ἡ φιλοσοφία εἶνε ὁ αἰώνιος φύλαξ ὁ ὁποῖος προφυλάσσει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὴν ὑβριν (ὕπεροψία *hubris*) τῶν πνευματικῶν του δυνάμεων. Ὄταν ὁ νοῦς εὐρίσκεται ἀντιμέτωπος πρὸς πολλὰ καὶ ποικίλα ἐμπειρικὰ δεδομένα, τὰ ὁποῖα δὲν εἶνε δεκτικὰ νὰ ὑπαχθῶν ἐξ ἴσου εἰς τὸ αὐτὸ σύστημα κανόνων, εἶνε ἀρκετὰ εὐκόλον νὰ κατασκευάσῃ μίαν συνεπῆ θεωρίαν, ἀγνοῶν συγχρόνως ὅλα ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα δὲν συμφωνοῦν, ἢ καὶ κηρύσσων αὐτὰ ὡς ἀνυπόστατα. Αὕτη εἶνε ἡ μέθοδος τοῦ νὰ ἐξηγῇ κανεὶς κάτι τι μὲ τὸ νὰ τὸ θεωρῇ ἀνύπαρκτον· ἡ μέθοδος ὅμως αὕτη ἀποτελεῖ συγχρόνως καὶ τὴν γραμμὴν τῆς ἐλάσσονος ἀντιστάσεως. Φιλοσοφία εἶνε ἡ ἄνευ προκαταλήψεως παρατήρησις τοῦ γυμνοῦ γεγονότος—τοῦ γεγονότος ποὺ δὲν τὸ ἔχει ἐπεξεργασθῆ ἢ θεωρία, ποὺ δὲν τὸ ἔχουν ἀκόμη ὑπαγάγει ὑπὸ ἓνα κανόνα. Κατὰ ταῦτα ἡ φιλοσοφία δὲν οἰκοδομεῖ ἐπὶ τῶν ἀποκτημάτων τῶν διαφόρων κατ' ἕκαστον ἐπιστημῶν ἀλλὰ μᾶλλον καταστρέφει τὸ ἔργον των. Ἡ φιλοσοφία ἀποτελεῖ ἐπιστροφὴν εἰς τὴν καθαρὰν βίωσιν, μακρὰν ἀπὸ ὅλας τὰς ἐρμηνείας καὶ θεωρίας ποὺ δίδονται εἰς αὐτὴν μὲ τὸ νὰ ὑποβληθῆ ἡ ἀμεσότης εἰς κανόνας. Εἰς τὴν ἐποχὴν μας, οἱ κανόνες καὶ τὰ ἐννοιολογικὰ σχήματα τῆς ἐπιστήμης ὑπῆρξαν τόσον ἀποτελεσματικὰ ὥστε κατώρθωσαν σχεδὸν νὰ σκληρυνθῶν εἰς δόγματα. Σήμερον ἔχομεν τὴν τάσιν νὰ θεωρήσωμεν, χωρὶς κανένα δισταγμὸν, ὡς μὴ πραγματικὴν οἰανδήποτε πείραν ἢ ὁποῖα δὲν θὰ ἦτο σύμφωνος πρὸς τὰ ἐννοιολογικὰ πλαίσια τῆς ἐπιστήμης, καὶ ὡς ἐστερημένους κύρους ὅλους τοὺς κανόνας ποὺ δὲν θὰ ἦσαν σύμφωνοι πρὸς τοὺς ἰδικούς της. Καὶ ὅμως ἡ ἐσωτερικὴ πείρα τῆς ἐπιλογῆς εἶνε παροῦσα καὶ ζητεῖ ἀναγνώρησιν—ζητεῖ νὰ πολιτογραφηθῆ μᾶλλον παρὰ νὰ ἐξορισθῆ· αἱ δὲ κρίσεις τοῦ πρακτικοῦ λόγου εἶνε στενωῶς συνδεδεμέναι πρὸς τὴν ζωὴν κατ' ὅλας

της τὰς φάσεις, καὶ δὲν δέχονται νὰ παραμερισθοῦν καὶ νὰ ἀγνοηθοῦν μόνον καὶ μόνον διότι φαίνονται ὡς μὴ συμβιβαζόμεναι πρὸς τὰς κρίσεις τοῦ θεωρητικοῦ λόγου. Αἱ πρακτικαὶ μας πεποιθήσεις ὑπαισέρονται εἰς τὴν καθημερινήν μας πρακτικὴν· οἰαδήποτε δὲ φιλοσοφία ἢ ὁποῖα ἴδ᾽ ἠρνεῖτο τὰ ἀναγνωρίση εἰς αὐτὰς κῦρος ἐκθέτει ἑαυτὴν εἰς τὴν μομφὴν νὰ θεωρηθῆ ὡς ἀνελευθερία.

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
 ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
 ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ο. ΠΕΡΡΟΣ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
 ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006